

תרגומי התפילות מעברית לערבית יהודית מאת שמואל מלכא

א. הקדמה

בכל פזורות ישראל נהגו לתרגם למטרות דידקטיות ספרים שונים מן המקרא ומחוצה לו. בקהילות מרוקו תרגום זה ידוע בשם "השרח" והוא מקיף חלקים מן התנ"ך וטקסטים ליטורגיים או פארה-ליטורגיים, כגון ההגדה של פסח, מסכת אבות, הפיוט "מי כמוך" לר' יהודה הלוי, קינות לתשעה באב ועוד.¹ ברם בניגוד לקהילות יהודיות אחרות עד כה לא תועדו תרגומי התפילות בערבית המדוברת של יהודי מרוקו. בשנת תשמ"ג גיליתי שני כתבי יד הכוללים קטעים מהתפילות. הראשון מכיל את תרגום תפילת שחרית עד סוף תפילת שמונה עשרה, והשני חלקים אחדים מן המחזור.² שני החיבורים מקורם מפאס, והם מהמאה העשרים. לא מזמן עלה בידי לגלות כתב יד שלישי, שהיה גנוז שנים רבות בספרייה פרטית. החיבור, שמקורו גם כן בפאס, מחזיק חלק ניכר של תרגומי התפילות של כל השנה לערבית יהודית. התרגום הוא פרי עטו של שמואל מלכא.

ב. חשיפתו של כתב היד

כל חוקר המתעניין בספרות הרבנית של חכמי מרוקו ובתולדותיה נזקק לחיבורו של הרב יוסף בן נאיים "מלכי רבנן".³ ספר זה, שיצא לאור בשנת תרצ"א בירושלים,

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנישאה בסדנת החוקרים הבין-לאומית על "לשונות היהודים כלשונות תרגום", האוניברסיטה העברית בירושלים, ט'-י"ב בסיוון תשס"ג (9-12 ביוני 2003). לאורך המאמר נשתמש בקיצור ש"מ (=שמואל מלכא).

1 על מסורת השרח שהילך במרוקו ראה זעפרני, ספרויות, עמ' 25-127; בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 3-129; ממך, השרח.

2 כתב היד הראשון עדיין לא פורסם; כתב היד השני ראה אור בתדגי, מחזור (להלן מחזור א).

3 בן נאיים, מלכי רבנן.

מכיל חומר ביוגרפי וביבליוגרפי בעל חשיבות רבה. כמקובל אז, פנה ר' יוסף לתלמידי חכמים שונים כדי לקבל את הסכמתם להדפסתו⁴ של הספר ובכללם לשמואל מלכא, ששימש בימים ההם מזכיר בית הדין בפאס, ושאותו העריך במיוחד. וכך הציג בן נאיים את הסכמתו של ש"מ:⁵

תשורה מאת שאהבה נפשי, תמיד לבאי, זה דודי וזה רעי, אוהב דבק מאח, כליל מדעים, מטבֵעֵ היוצא בכל מקום, זה קנה חכמה, מבין דבר מתוך דבר, משיב דברים נכונים, גדול מרבן שמו, שמואל בקוראי שמו, החזה"ש [=החכם השלם] והכולל, מזכיר הבד"ץ [=בית דין צדק] שמז"ק [=של מחוז קדשנו] כהה"ר [=כבוד החכם השלם רבי] שמואל מלכא ס"ט [=סיפיה טב], יצו ה' אתו את הברכה.⁶

לאחר הקדמה זו של ר' יוסף בן נאיים מובאת ההסכמה, והיא כתובה בלשון צחה ובסגנון רבני מובהק, ומתחתיה חתימתו של שמואל מלכא:

כ"ד [=כה דברי] החו"פ [=החונה פה] פאס יע"א [=יכוננה עליון, אמן] בע"א [=בעישור ראשון] לחודש כסליו ש' תרצ"א פ"ק [=פרט קטן] איש צעיר שמואל הקטן פלג יוקטן (המחבר ס' [=ספר]) "לשון לימודים" והוא אוצר המלים בחמש לשונות, עברית, צרפתי, ערבי יהודאי, ערבי ישמעאלי,⁷ ספרדי וברברי;⁸ ס' "בונה לעתים" על חכמת העיבור; ס' "צפנת פענח",

- 4 ההסכמה חתומה על ידי הרבנים מתתיהו סירירו, אהרן בוטבול ומשה אבן דנאן. מצורפת גם הסכמה של הרב שאול אבן דנאן, הרב ישמ"ח עובדיה מצפרו והרב אבנר הצרפתי.
- 5 באותה תקופה שימש ר' יוסף בן נאיים בעצמו אחד מסופרי בית הדין.
- 6 ראה ההסכמות לספר מלכי רבנן, בן נאיים, מלכי רבנן. והשווה בן נאיים, שארית הצאן, א, סימן קו (עמ' 314), ששם מובאת שאלה של שמואל מלכא בזה הלשון: "נשאלתי מאת ידידי החכם השנון כהה"ר שמואל מלכא הי"ו...".
- 7 מעניין לציין שכבר אז הבדילו היטב בין הערבית המדוברת של היהודים, שהוא מכנה ערבי יהודאי, לבין הערבית המדוברת של המוסלמים, ערבי ישמעאלי. הוכחה זו סותרת את הנחותיהם של כמה חוקרים, הטוענים, שבניגוד ליידיש ולספרדית יהודית יהודי ארצות ערב מעולם לא ציינו את לשונם בשם מיוחד המדגיש את ה"יהוד" של דיבורם. כינוי זה מצאנו גם בעטו של ר' יעקב בירדוגו בספר השו"ת כתנות יוסף לר' יוסף בירדוגו, שההדיר בקזבלנקה בשנת התרצ"ה. לאחר ההקדמה עורך ר' יעקב את הגנאלוגיה של משפחת בירדוגו, ובהערה סופית הוא כותב: "...כמו שסיפר לי נ"ז שראה בספר קורות הש"ך ביהודית ערבית" (ההדגשה שלי). אין כל ספק שגם השכבות העממיות של הקהילה היו ערות לתופעה זו, ואף שלא השתמשו תמיד ערבית יהודית הם הבחינו היטב בדיבורם בין אלערבייא דייאלנא (הערבית שלנו [היהודים]) לבין אלערבייא דלמסלמין (הערבית של המוסלמים).
- 8 מדובר בסך הכול בשש לשונות ולא בחמש. כנראה שהמחבר לא כלל במניינו את לשון המקור, כלומר העברית.

ענייני הטבע ההרכבה והפרדה, ותכונת משקים ומהות המדינות וכו') בלא"א [=בן לאדוני אבי] המו"ן [=המשכיל ונבון] כ"ר [=כבוד רבי] שלום נ"ע [=נוחו עדן] מזרע הרה"ג [=הרב הגאון] מו"ה [=מורנו הרב] יעקב מלכא זיע"א [=זכותו יגן עלינו, אמן] בעה"מ [=בעל המחבר] שו"ת [=שאלות ותשובות] "נר המערבי" שיצא לאור הדפוס מקרוב.⁹

הנתונים שבסוגריים הובילו אותי להתעניין בגורלו של המילון "לשון לימודים". ידעתי שהבן של המחבר, החוקר אלי מלכא, התגורר באזור פריס, אך התברר לי שהוא נפטר ב-1987.¹⁰ המשכתי בחיפושיי והצלחתי לאתר את נכדי המחבר, שהתעניינו קצת במחקריו של אביהם אך לא היו מודעים כלל לחיבוריו של הסבא; הם אף התפלאו לשמוע שהלה חיבר מילון וספרים אחרים. לאחר התכתבות ממושכת הודיע לי אחד מן הנכדים שנמצא ברשותו כתב יד, אבל איננו מסוגל לפענח את הכתב. ביקשתי שיצלם לי כמה עמודים, ולפיהם נוכחתי לדעת שלא מדובר במילון הנזכר, אלא בתרגום תפילות, והוא הסכים להעמידו לרשותי.¹¹ לפי שעה לא עלה בידי לאתר חיבורים נוספים של שמואל מלכא, אבל אני ממשיך בבירורי אצל קרובי המשפחה, ויש לקוות שחיפושיי יניבו פירות.

9 ספר נר המערבי לר' יעקב מלכא יצא לאור בירושלים בשנת התרצ"ה, ולא הבנתי מדוע ש"מ כותב ש"יצא לאור הדפוס מקרוב". גם ר' יוסף בן נאיים בערך הביבליוגפי כותב אותו דבר (ראה שם בערכו, עמ' יג, ב). ככל הנראה היה הספר מוכן לדפוס כבר בשנת התר"ץ (ההסכמה של המהדיר ר' יהודה ליאון כלפון היא מאותה שנה), והתעכב בדפוס. ויש לחשוב שגם ר' שמואל מלכא וגם ר' יוסף בן נאיים ראו את הספר לפני הדפסתו, ושהיה אמור לצאת לאור באותה שנה, ומסיבות לא ידועות התעכבה הדפסתו.

10 אלי מלכא, בנו של שמואל מלכא, התפרסם בשל מחקריו הבלשניים והאתנוגרפיים על יהודי מרוקו. הוא נולד בפאס בשנת 1911. את לימודיו האקדמיים עשה ברבאט ב"בית הספר הגבוה ללימודים מרוקאיים" (Institut des Hautes Etudes Marocaines), מוסד של הפרוטקטורט שקבע לו למטרה לחקור תחומים שונים של התרבות המרוקאית: היסטוריה, ארכאולוגיה, בלשנות, אתנוגרפיה, סוציולוגיה ועוד. אלי מלכא הוא בוגר בית הספר הגבוה בלימודי אדמיניסטרציה, משפטים ואתנוגרפיה. החל בשנת 1931 הוא גם שימש מתורגמן, ולאחר מכן מנהל המשרד למתורגמות. עם לואיס ברונו הוא פרסם שני חיבורים חשובים על הערבית היהודית של פאס (ראה בביבליוגרפיה ברונו ומלכא, טקסטים; הנ"ל, גלוסר), ולאחר מכן הוציא לאור ספר בתחום האתנוגרפיה (מלכא, אתנוגרפיה) ועוד מחקר על מעמדה המשפטי של האישה היהודית במרוקו (מלכא, האישה).

11 הריני מכיר תודה לנכד המחבר, ז'אן פייר מלכא, בנו של אלי מלכא, שהעמיד לרשותי את כתב היד לשם לימודו. הוא גם הואיל בטובו לענות על כל שאלותיי על תולדות המשפחה. כמו כן אני מודה לנכדו השני אדוואר על עזרתו.

ג. על המחבר

המודעה על חיבור מילון בחמש שפות המופיעה תחת הסכמתו של שמואל מלכא לספר מלכי רבנן וחשיפת התרגום לתפילות הובילו אותי להתעניין יותר בתולדות המחבר ובמסלול לימודיו. תחילה הטרידו אותי מספר שאלות: איך הצליח יליד פאס לערוך מילון כזה בשנות העשרים, כשהלשון המדוברת של בני הקהילה הייתה ערבית יהודית, וכשהצרפתית עדיין לא הייתה נפוצה?¹² ואין ספק שהוא שלט היטב בצרפתית, מאחר שבעקבות הרפורמות של מוסדות הקהילה מטעם שלטון הפרוטקטורט הוא נתמנה בשנת 1918 למזכיר הכללי של בית הדין בפאס. כידוע, לפי הנוסח של הצ'היר [=הצו המלכותי] של 1918 הוקמו בערים הגדולות תחת פיקוחו של השלטון הקולוניאלי בתי דין המורכבים משלושה דיינים וממזכיר כללי. הדיינים הורשו לנהל את הדיונים ולנסח את פסקי הדין בעברית, אך במקביל היו חייבים להציג רישום של דיוניהם בצרפתית בסוף כל חודש לראש הממשל (הווזיר הראשי). לתפקיד זה היה ראוי אדם בעל השכלה רחבה וידע במשפט העברי ובמשפט הכללי.¹³ תפקיד זה הוטל על המזכ"ל של בית הדין, ובמקרה דין שמואל מלכא, ולכן אין ספק שהיה בקיא בלשון הצרפתית.¹⁴

שאלה נוספת, היכן הוא רכש את הלשון הספרדית ומי היו רבותיו?

לאחר בירורים עם קרובי משפחתו של שמואל מלכא וצאצאיו אפשר להציע תשובות אחדות.

שמואל מלכא נולד בפאס בי"ח במרחשוון תרמ"ב (1881) או תרמ"ג (1882). במסמך שגיליתי אצל המשפחה מצהיר ש"מ, שלמד בישיבתו של הרב חיים הכהן בפאס.¹⁵ סביר להניח שבמקביל לחינוכו המסורתי הוא גם למד בבית הספר של

12 יש להדגיש שאמנם בית הספר של כ"ח (אליאנס) נפתח בפאס בשנת 1884, אבל בהתחלת המאה העשרים מספר התלמידים היה עדיין קטן, והלשון הצרפתית הייתה מנת חלקם של יחידי סגולה. לדוגמה, בשנת 1890 הגיע מספר התלמידים ל-85, בשנת 1900 ל-170 ובשנת 1913 ל-341 (מדובר בבית הספר לבנים). על נתונים אלה ועל ייסודו של בית הספר בפאס ראה לוין, אליאנס, 2, עמ' 90-97.

13 יוזכר כאן, שלאחר חתימת חוזה הפרוטקטורט החליטו השלטונות הצרפתיים לארגן מחדש את הקהילות היהודיות. לשם כך הם הכריזו ב-1918 על רפורמות שונות. הטעם הרשמי היה קידום המודרניזציה של מוסדות הקהילה, אך למעשה הייתה המטרה לכפות את המוסדות ואת בתי הדין לשלטון. על הרפורמות של 1918 ראה מרטי, המוסדות; מויפארין, מחקר; שוראקי, המעמד; בן סימון, התפתחות; ובאחרונה שרוטר ושיטרת, הרפורמות.

14 ברור שהצרפתים העדיפו למנות לתפקידים רשמיים כאלה יהודים בעלי אזרחות צרפתית. בתור יהודי ממוצא אלג'יראי היה שמואל מלכא בעל אזרחות צרפתית.

15 ר' חיים הכהן (סקלי) נולד בפאס בשנת תקנ"ו (1836). כל ימיו ישב על התורה ועל העבודה, והתפרסם בשל גודל חכמתו וחסידותו. ר' חיים הכהן התמנה דין עם הרב וידאל הצרפתי

אליאנס בפאס, שפתח את שערו כידוע בשנת 1884, ונמנה אם כן עם התלמידים הראשונים. שמואל מלכא נתמנה מזכ"ל בית הדין הרבני המקומי בסוף שנת 1918 ומילא תפקיד זה במשך חמש עשרה שנה, כלומר עד שנת 1933. הוא שימש גם כמתורגמן למסמכים מצרפתית לעברית ומעברית לצרפתית. לאחר מכן התפרנס כמורשה בפני בתי הדין הרבניים במרוקו. שמואל מלכא התפרסם בקרב הקהילה בשל השכלתו הרחבה. הוא אף שימש מורה לעברית מודרנית. את שיעוריו נתן בערב בבית הספר "אם הבנים", לאחר שהתלמידים סיימו את סדר היום הרשמי שלהם.¹⁶

בשנת 1936 או 1937 עזב שמואל מלכא את עיר הולדתו פאס והתיישב בקזבלנקה. בעיר זו המשיך לעבוד כמורשה בפני בתי הדין של מרוקו ובפני בית הדין הגבוה לערעורים ברבאט. במקביל התמיד בעריכת חיבוריו עד פטירתו ביוני 1944. אמנם עדיין נשאלת השאלה על שליטתו בלשון הצרפתית. הרי בית הספר של אליאנס העניק בשנים הראשונות חינוך יסודי ותו לא. ואיך אם כן הצליח ש"מ לשלוט היטב בדיוק הלשון הצרפתית ולהיות המתורגמן הרשמי של השלטונות? לשאלה זו לא הצליחו נכדיו לתת תשובה משכנעת. ליריעתי שמע ש"מ – ואולי גם דיבר – צרפתית בחיק המשפחה, ועל כך יוכיחו הנתונים שלהלן. למעשה הצליח ז'אן פייר, נכדו של המחבר, למצוא בעיזבון המשפחתי תעודת לידה של שלום מלכא, אביו של שמואל. מתוך מסמך זה למדים אנו ששלום מלכא נולד בשנת 1862 בעיר והראן שבאלג'יריה, להוריו יצחק מלכא ומסעודא יתאח.¹⁷ כידוע הגיעו הצרפתים לאלג'יריה כבר בשנת 1830, וחיש מהר אימצו להם היהודים במדינה זו את הלשון הצרפתית ואת תרבותה.¹⁸ ניתן לשער אם כן שהוריו של שמואל מלכא דיברו צרפתית לפני שהשתקעו בפאס, ואולי המשיכו לדבר עם ילדיהם גם ערבית וגם צרפתית.

ומה באשר לספרדית? לפני שננסה להציע תשובה לשאלה זו, נחזור לנתונים המובאים מתחת להסכמתו בספר מלכי רבנן. בחתימתו הוא מדגיש: "שמואל

בשנת תרכ"ב (1892), ושניהם כיהנו עם הרב שלמה אבן דנאן. מבין תלמידיו נזכיר את בנו, ר' יוסף הכהן, את אחיינו וחתנו ר' יוסף הכהן ואת ר' מאיר ישראל. רבנים ותלמידי חכמים רבים ששימשו ברבנות בקהילות שונות של מרוקו בדור האחרון התחנכו על ברכיהם של שני הרבנים האחרונים. על דמותו של הרב חיים כהן ראה בן נאיים, מלכי רבנן, עמ' לט, ב; תדגי, בית העלמין.

16 לפי עדותו של יעקב אשאש, שנמנה עם תלמידיו. על ייסודו של המוסד "אם הבנים" בפאס ראה תדגי, מחזור, עמ' 130 הערה 84.

17 תעודת הלידה הונפקה בוהראן בשנת 1959.

18 בשנת 1870 העניק צו כרמיה ליהודים את האזרחות הצרפתית.

מלכא... בן כ"ר שלום נ"ע מזרע הרה"ג מו"ה יעקב מלכא... בעה"מ שו"ת נר המערבי";¹⁹ כלומר צאצא הוא לר' יעקב. פרט זה חשוב, ודרכו ניתן להבין את השליטה של שמואל מלכא בספרדית. נבוא עכשיו לפירוש הדברים.

לפי הרב יוסף בן נאים נולד ר' יעקב מלכא בפאס בסוף המאה השבע עשרה. כיהן כסופר בית הדין, ואחר כך נתמנה דיין. בשנת תח"ץ (1738) נאלץ עם רבנים אחרים ואנשי קהילה רבים לעזוב את עיר הולדתו בגלל הרעב ולהתיישב בתיטואן. שם נתמנה ראש בית הדין, ושימש בתפקיד עד פטירתו בשנת תקל"א (1771).²⁰ השערותנו היא, שבשלב מסוים עברו צאצאיו של ר' יעקב מתיטואן לוהראן. ההגירות לעיר החוף האלג'ירית היו שכיחות. ידוע לנו על גלי הגירה חשובים מתיטואן לוהראן החל בשנת 1790 ועד שנת 1860.²¹ בעיר זו ייסדו יוצאי תיטואן קהילה מובדלת שנודעה בשם "קהילת התיטאוניין", ובניה המשיכו לדבר ספרדית.²² מותר לנו להניח, שבאחד הגלים עברו צאצאי הרב יעקב מלכא לוהראן. אם נתחשב בתעודת הלידה, אפשר לשער שיצחק מלכא, סבו של שמואל, הוא שנדד לוהראן. וכך ניתן אם כן להסביר את השליטה של שמואל מלכא בספרדית, שאותה רכש מהוריו, אשר בגלל סיבה לא ברורה החליטו לחזור לצור מחצבתם, פאס.²³ כפי שהערנו לעיל, שמואל מלכא נתמנה למזכיר הכללי הראשון של בית הדין לאחר הרפורמות של הפרוטקטורט הצרפתי. לפי דבריו של ר' יוסף בן נאיים, המובאים לפני ההסכמה של ש"מ לספרו, יש להניח ששמואל מלכא זכה להערצה מיוחדת בקרב אנשי הקהילה וחכמיה, והתפרסם כמשכיל וכסופר פורה.

- 19 בן נאיים, מלכי רבנן, עמ' סד, א. הספר נר המערבי (ירושלים תרצ"א) כולל שאלות ותשובות של ר' יעקב מלכא ושל חכמים בני דורו.
- 20 על הרעב של שנת תח"ץ (1738) בפאס והגירתם של יהודי פאס לתיטואן ראה הצרפתי, יחס פאס, עמ' 150; מלכא, נר המערבי, עמ' קה, ב.
- 21 התאריך 1790 מתאים לעלייתו לשלטון של מולאי זייד במרוקו. מלך זה היה אכזרי, והחריב הרבה קהילות. הרבה יהודים מתיטואן ברחו מהעיר ומצאו מקלט בעיר החוף הקרובה והראן. גל שני של הגירה מתיטואן לוהראן התחיל בשנת 1831, לאחר כיבושה של תיטואן על ידי הצרפתים, וגל שלישי בשנים 1859-1860, כאשר החליטו הספרדים להילחם ולכבוש את העיר.
- 22 על תולדות הקהילה היהודית של תיטואן ראה וילאר, תיטואן; ליבוביסי, תיטואן; הנ"ל, כרוניקות.
- 23 ישנן מספר עדויות על התיישבותם של יהודים מווהראן, ובפרט תלמידי חכמים, בסוף המאה ה-19 בפאס. ר' מכלוף אמסלם הגיע עם הוריו לפאס, וקנה לו שם בעיר זו בתור אלכימאי. הוא עלה לארץ, ונפטר בירושלים בשנת 1928. על דמותו של ר' מכלוף אמסלם ראה פנטון, אמסלם.

ד. היקפו של החיבור

יש להדגיש מראש שאין בפנינו כתב יד אחד אלא צרור של מחברות הכרוכות ביחד. בראש כל מחברת מופיע שער עם מסגרת, כותרת החיבור ותוכנו. מדובר במחברות רגילות של תלמידי בית ספר, בגודל של 17x24 ס"מ. בשלוש מהמחברות מופיע שער, אך הדפים בפנים נותרו ריקים. נראה שהמחבר לא הספיק להעלות על הכתב את התרגום. החומר מחזיק בסך הכול 470 עמודים לא ממוספרים. תוכנם של השערים משקף היטב את היקף החומר המתורגם.

א. המחברות המכילות תרגום²⁴

1. תאניה ואניה: תפילות לד' צומות ולתשעה באב עם קינות השייכים [!] לומר, הנפוצים [!] בכל ערי המערב ומדינות אחרות. והוספתי עליהם קינות שיסדתי אני, מועתקים מספרי קול נהי. הכל מפורש עברית, כל מלה קשה וכל ענין עמוק, ומפורש ערבי תב"ת [=תיבה בתיבה].

אשר כוננה ידי יד כהה, כיד ה' הטובה עלי. ממני הצעיר ע"ה [=עבד ה'] שמואל מלכא הי"ו [=ה' יחיהו ויזכהו] בן לא"א [=לאדוני אבי] כהה"ר [=כבוד החכם השלם רבי] שלום נ"ע [=נוחו עדן]. פאס יע"א [=יכוננה עליון אמן] שנה התרצ"ה [=1935].

2. דרך תשובה: כולל סליחות הנוהגים לאמרם באשמורת בכל חדש אלול ובעשרת ימי תשובה מפורשים [!] בלשון ערבי, ופירוש של מלה קשה וענין עמוק בלשון עברי. וכל דבר יבא על מקום כפתורו בסדר ובפתרון נאה לתועלת יראי ה' וחושבי שמו.

ממני איש צעיר שמואל הקטן פלג יקטן שמואל מלכא בן לא"א כה"ר [=כבוד הרב רבי] שלום נ"ע. פה פאס יע"א שנת התרצ"ה.

3. ספר תרועת מלך: מחזור לראש השנה, תפלות לראש השנה. יבוא על נכון פרוש כלול בלשון ערבי, גם לכל מלה קשה ולכל ענין עמוק בלשון עברי. והוספתי בו פזמונים אשר הכינותי בלה"ק [=בלשון הקודש] ומפורשים ערבי ועברי, כיד ה' הטובה עלי. מספרי נאווה תהלה מועתקים.

אשר כוננה ידי יד כהה אני ע"ה הצעיר המחבר ע"ה שמואל בן לא"א שלום מלכא הי"ו [=ה' יחיהו ויזכהו].

4. דרך חיים: מחזור ליום כפור מפורש ערבי באר היטב להבין כל דבר עמוק וכל ענין סתום תיבה בתיבה ומפורשי"ם] כל מלה קשה וכל ענין קשה סתום בלשון עברי. גם נוספו בו פזמונים ותוכחות אשר הכינותי מועתקים מספרי נאווה תהלה.

24 להרהטת הקריאה פענחתי את ראשי התיבות והוספתי פיסוק.

אשר כוננה ידי, יד כהה, כיד ה' הטובה עלי. ממני הצעיר ע"ה שמואל מלכא הי"ו בן לא"א המנוח כהה"ר שלום מלכא נ"ע. פה פאס יע"א התרצ"ה.

ב. המחברות בעלות שער אך ללא העתקת תרגום

1. פקודי ה': הם אזהרות לרבינו יצחק בר ראובן [ברצלוני] ז"ל ולרכנו שלמה בן גבירול, שבהם כלולים [!] מצות עשה ומצות לא תעשה, הנוהגים לומר בכל תפוצות ישראל בחג השבועות שהוא זמן מתן תורתנו. מפורשים עברית כל מלה קשה וכל ענין עמוק, ומפורשים ערבי[ת] תיבה בתיבה.

אשר כוננה ידי, כיד ה' הטובה עלי. ממני הצעיר ע"ה שמואל מלכא הי"ו בן לא"א המנוח שלום נ"ע. פה פאס יע"א שנת התרצ"ה.

2. ספר עמק הבכא: והוא פרוש על תקון חצות עם קינות השייכים לחרכן הבית אשר כוננה ידי מועתקים מחבורי קול נהי – מפורש ערבי תיבה בתיבה ומפורש עברית כל מלה קשה וכל ענין עמוק.

אשר כוננה ידי, יד כהה. ממני הצעיר ע"ה שמואל מלכא עי"ו בן לא"א שלום מלכא נ"ע.

3. ספר רוממות אל: והוא פרוש על כתר מלכות לר' שלמה ן' גבירול ז"ל, לאומרו בעת עלות השחר ביום הכפורים. מפורש תבת ערבי.²⁵ ומפורש עברית כל תיבה קשה וכל ענין עמוק.

אשר כוננה ידי, יד כהה. ממני הצעיר ע"ה שמואל מלכא הי"ו בן לא"א המנוח שלום מלכא נ"ע. שנת התרצ"ה.

החומר שהגיע אלינו מחזיק אפוא חלקים ניכרים של תרגומים לתפילות ארבע התעניות (התחינות והסליחות), לתפילות תשעה באב (הקינות בשלמותן והתרגום של מגילת איכה), לסדר הסליחות של חודש אלול בשלמותו ולמחזורים לראש השנה וליום כיפור כמעט בשלמותם. אמרנו "חלקים ניכרים" מפני שהמחבר לא העתיק את הקטעים המשותפים לכל התפילות, דהיינו הזמירות, קריאת שמע וברכותיה. נראה שתרגם גם את תפילות החול והשבת – הוא רומז לכך במקומות רבים – ולכן לא חזר על החלקים המשותפים לכל התפילות. סיוע לכך ניתן למצוא בהוראותיו לקורא. דרך משל, בתפילת ערבית לראש השנה, במחברת "תרועת מלך", מופיעה הנחיה בזה הלשון:

אם חל בשבת יצללי פחאל לילת סבת. יבדא בלמזמורים ובמה מודליקין, לכה

25 יש לקרוא כמוכן "תיבה בתיבה ערבי", והשווה השערים של הספרים האחרים.

דודי ומזמור שיר ליום השבת, ה' מלך גאות לבש, למנצח על הגיתית לאסף
 הרנינו לאלוהים עוזנו די פתאלי די תפלה דלחול.
 [=אם חל בשבת, יתפלל כמו בליל שבת. יתחיל במזמורים... הנמצאים בסוף
 התפילה של חול.]

הוא מפנה את הקורא לתפילה של חול, ומכאן ניתן להבין שהוא תרגם אותה. והוא
 מתחיל מתרגום הפיוט "אחות קטנה". וכך בתפילת שחרית של ראש השנה:

ויציליו פחאל תפלה דסבאח דסבת חתא אל תאלי די יושב בסתר עליון. וויקול
 למנצח על הגיתית לאסף הרנינו לאלוהים עוזנו די פי תפלה דלחול. וויקול
 מזמור שירו לה' שיר חדש חתא לתאלי די הודו לה' כי טוב די קבל ברוך שאמר.
 וויקול האדרת והאמונה.

[=יתפללו כמו תפילת שחרית של שבת עד סוף יושב בסתר עליון. ויאמר
 למנצח על הגיתית לאסף הרנינו לאלוהים עוזנו (שימצא) בתפילה של חול.
 ויאמר מזמור שירו לה' שיר חדש עד הסוף של הודו לה' כי טוב שלפני ברוך
 שאמר (כלומר ההלל הגדול), ויאמר (פיוט) האדרת והאמונה.]

ואחרי הנחיה זו עובר המחבר אל תרגום הפיוט האדרת והאמונה לר' שלום בן
 קלונימוס. כמו כן, בשחרית של ראש השנה (יום שני), לפני הוצאת ספר התורה, הוא
 כותב:

יזבדו זוז דספרים. פלוולי יקראו ה' דנאס ויהי אחר הדברים האלה והאלוהים
 נסה את אברהם די פי אלול די תפלה דלחול, חתא וישב אברהם בבאר שבע.
 חמישי: ויהי אחרי הדברים האלה ויגד לאברהם...
 [=יציאו שני ספרי תורה. בראשון יעלו חמישה אנשים (בפרשת) "ויהי אחר
 הדברים האלה והאלוהים נסה את אברהם" ש(נמצאת) בהתחלת שחרית של
 חול, עד "וישב אברהם בבאר שבע". (ולאחר מכן העולה) החמישי (יקרא)
 "ויהי אחרי הדברים האלה ויגד לאברהם"...

ומתחיל הוא את תרגומו רק מהעלייה החמישית של קריאת התורה. מכאן שהוא לא
 ראה צורך לחזור על תרגום ארבע העליות הראשונות, המתאימות, כידוע, לפתיחה
 של תפילת שחרית במחזור הספרדים, והסתפק בהפניית הקורא לתרגומו של תפילות
 החול. הנחיות מסוג זה חוזרות במקומות רבים בחיבור, עדות לתרגומים נוספים של
 התפילות שלא הגיעו אלינו, וחבל על דאבדין.

אשר לשיטת התרגום, המחבר מדגיש בכל שער שמדובר בתרגום מילולי פְּשָׁטִי,
 "תיבה בתיבה". נוסף לכך ראה לנכון לצרף לתרגומו את פירוש המילים הקשות
 בעברית: "פירוש של מלה קשה וענין קשה בלשון עבריי". ואכן כל עמוד מורכב

מתרגום הפשט, ובגיליון – בצד ימין של העמוד ולפעמים גם בתחתית העמוד – מגלוסר של המילים או הביטויים הקשים. הוא נוקט שיטה זו בעיקר בפיוטים, בקינות או בטקסטים קשי הבנה (כגון מגילת איכה).²⁶ נביא לדוגמה את התחלת הוידוי לליל כיפור:

רבונו של עולם, אתודה על עברות קלות וחמורות, בלילה לסוף אשמורת.
 יא סייד אדנייא, נסידא על דנוב סאהלין ולוואערין, פליל פי תאלי לקסמא
 דתולות.

הפירוש העברי בגיליון:

קלות: שאין בהם כי אם מלקות והם הלאוין. חמורות: שיש בהם כריתות ומצות בית דין וחילול ה'. סוף אשמורות: כל לילה נחלקת [!] לשלושה חלקים וכל חלק יקרא אשמורה.

מלבד התרגום הערבי של התפילות והפירוש העברי למילים הקשות כלל שמואל מלכא בחיבוריו פיוטים וקינות מפרי עטו. בשער הספר "תאניה ואניה" – תרגום לד' הצומות – הוא מציין: "והוספתי עליהם קינות שישדתי אני, מועתקים מספרי קול נהי".²⁷ מכאן שהוא חיבר קובץ קינות בשם "קול נהי".

כמו כן, בשער הספר "דרך חיים" – תרגום התפילות של יום כיפור – הוא מעיר: "גם נוספו בו פזמונים ותוכחות אשר הכינותי מועתקים מספרי נאווה תהלה"²⁸ – קובץ שכלל, כנראה, את השירים, הבקשות והתוכחות של המחבר. מזל גדול שעלה במחשבתו של שמואל מלכא להעתיק את הקינות והתוכחות מספרי המקוריים ולצרפן לתרגומי המחזור. הרי הקבצים שהוא מפנה אליהם עדיין לא אותרו. אלמלא יזמה זו ספק אם היינו מתוודעים לכישרונותיו הפיוטיים.²⁹ יצוין שהוא ניסח גם וידוי לליל כיפור: "וידוי לאמרו אשר הכינותי ומסיים בכל פסוקי לילה [כלומר כל מחרזות מסתיימת בפסוק מן התנ"ך, כשהתיבה האחרונה היא לילה] וסימן שמואל מלכא עם תוספת בתים".

26 ניכרת השפעה של השיטה שבמחזור "זכור לאברהם", שהילך בכל קהילות צפון אפריקה: הטקסט הליטורגי מלווה בפירוש של ר' אברהם אלנקאר. על מחזור זה ראה תדגי, הספר, עמ' 44.

27 לא מצאתי בכתב היד את הקינות שחיבר שמואל מלכא. נראה שלא הספיק להעתיק את כל הטייטה.

28 הוא העתיק בחיבורו 12 תוכחות משלו ליום הכיפורים ופיוט אחד בתבנית הפיוט "עת שערי רצון" לר' יהודה אבן עבאס.

29 כמה מפיוטיו יצאו לאור גם על דפיס בודדים. ראה לדוגמה הפיוטים שכתב לזכרם של ר' שלמה אבן דנאן ור' ידידיה מונסונייגו אצל תדגי, הספר, עמ' 163, 179.

ועוד פרט חשוב על יצירתו. לפעמים ש"מ אינו מסתפק בעריכת פיוט משלו, אלא מצרף הוא לו תרגום בערבית יהודית. דרך משל, בחיבורו "תרועת מלך" (תרגום לתפילות ראש השנה) הוא כלל את הפיוט "אבוא בנועם שיח להשתטח", שניסח על פי התבנית של "עת שערי רצון" לר' יהודה אבן עבאס עם תרגומו הערבי. אף על פי שכל השערים של החיבורים מתוארכים לשנת התרצ"ה, קשה להניח ששמואל מלכא הספיק במשך שנה אחת לתרגם את כל החומר המתואר, ובוודאי בתור מזכיר כללי של בית הדין בפאס לא יכול היה להתמסר כל היום למלאכת התרגום. לפיכך מתקבל יותר על הדעת שהתאריך המובא בשערים מתאים לשנת "ההעתקה", ולא לשנת עריכת התרגום. סביר להניח שבשלב ראשון העלה ש"מ את תרגומו על טיוטות, ואותן העביר למחברות חדשות בשנת התרצ"ה. כך גם ניתן להסביר לדעתי את הכנת השערים למחברות הריקות: הרי לא ייתכן שהוא ניסח את השערים לפני עריכת התרגום, ומכאן שהעתיק את השערים ולא הספיק להעתיק את התוכן. למותר להעיר גם כן, שפרט לחריגות מעטות מספר המילים המחוקות קטן מאוד, תופעה המאששת את הסברה ששנת התרצ"ה היא שנת ההעתקה של הטיוטות ולא שנת עריכת התרגומים. על כל פנים, בסקירה ראשונה זו לא נדון בכל ההיבטים האלו, ונסתפק בהערות אחדות על המאפיינים הלשוניים של התרגום.

ה. המאפיינים הלשוניים של התרגום

ברוב המחקרים שתיארו את התרגומים של המקרא ללשונות היהודים מובלטת ההקפדה על המילוליות. לעומת זאת תרגומי החיבורים שמחוץ למקרא, כגון מסכת אבות, וההגדה של פסח, וכן תרגומיהם של טקסטים ליטורגיים ופארה-ליטורגיים, מאופיינים בחופשיות גדולה יותר.³⁰ ברם כשבחיבורים מסוג זה משובצים חלקים מספרי התנ"ך, ואפילו פסוקים או שברי פסוקים, חלקים אלה מתורגמים לפי הכללים של תרגומי המקרא, כלומר במילוליות קפדנית ובלשון גבוהה יותר. כך, למשל, ניתן להבחין בתרגומי ההגדה של פסח לערבית יהודית בין "החלק הסיפורי", המאופייין במרכיב דיאלקטי ובתרגום חופשי יותר, לבין החלק השני של ההגדה, "ההלל", שתרגומו שאול מהשרח.

לא כן הדברים אצל שמואל מלכא. ממבט ראשון מרגיש הקורא שהמתרגם סוטה מן הצמידות לטקסט העברי ובוחר בתרגום חופשי הקרוב יותר ללשון העממית. ובל נשכח שגם הסידור וגם המחזור כוללים קטעי מקרא – פרשות, הפטרות, מזמורי

30 השווה בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 14.

תהלים, קטעי פסוקים מן הנביאים – ויכול היה שמואל מלכא לא לטרוח, ולשבץ את "השרח המקובל" של קטעים אלה, שהיו שגורים בפי כל תלמיד חכם או מלמד דרדקי. הוא לא נקט שיטה זו – ולפי דעתי אף התנגד לה – והתאים גם את התרגום של חלקים אלה ללשון הדיבור, אם כי לעתים נדירות אפשר להבחין בחריגות ובשימוש במילים מלשון מוגבהת. נבוא עתה לפרש את דברינו.

1. תחביר חופשי

כבר העיר פרופ' מ' בראשר במחקריו על השרח שהילך בקהילות מרוקו על התרעמותם של התלמידים על הזרות התחבירית. בדומה לכל התרגומים של המקרא ללשונות היהודים השרח שומר על המבנה התחבירי של העברית המקראית, ומתוך נאמנות לשיטה זו לא התחשבו המתרגמים בתחביר של שפת המטרה – במקרה דידן הערבית המדוברת – ולפיכך נוצרו מבנים הצורמים את האוזן.³¹

בתרגומו של שמואל מלכא יש תחושה שהוא ניסה להיצמד לטקסט המקורי, אך ברגע שהרגיש שתרגום מילולי עלול לגרום לאי-הבנה הוא לא התעקש על צמידות זו והעדיף לקרב את תרגומו לתחביר של הערבית המדוברת.

א. בפיוט "אחות קטנה" לר' אברהם חזן (ערבית לליל ראש השנה) מתרגם הוא את הרפרן "תכלה שנה וקלותיה" יתקאדא האד לעאם ולחוואייז לקבאח פחאל דעאווי די פיה (i-tqada had l-ʿam u-l-ḥwayz l-qbaḥ fḥal d-dʿawi di fih) = "תכלה השנה וכל הדברים הגרועים שבה וכמו כן הקללות שבה".

ב. בפיוט "שואף כמו עבד" לר' שלמה אבן גבירול (שחרית של ראש השנה) הדלת של המחרוזת הרביעית פותחת במילים "הה לי בעת רואי שבה זרוקה ביי", ופתיחה זו ניתרגמה ווה עלייא פלווקת די נרא סער לבייך דסרף תרסם פייא (wuh שאני רואה שהשער הלבן של הזקנה חקוק ביי". כמוכן, את המילה שְׁבָה אין הוא יכול לתרגם במילה אחת בערבית, והוא עוקף קושי זה ומציע פרפרזה.

ג. המילה עברינין (תפילת "כל נדריי"; ליל כיפור) מיתרגמת די כא־דאווזו על תורה מקיימים את המצוות.³² (di ka-iddawzu ʿal t-torah)

ד. "ויען אשר עברתי על מצות עשה ועל מצות לא תעשה" (וידוי לליל כיפור) תורגם מנחית די דאווזת עלא אוצאייאת די קותלי נעמל ועלא לוצאייאת די קותלי מא נעמלס (mənḥit di dawwt ʿla uṣayat di qut-li n-ʿməl u-ʿla l-uṣayat di qult-li ma)

31 ראה שם, עמ' 11; והשווה תדגי, מחזור, עמ' 93.

32 בכמה קהילות השתקעה המילה העברית עבריין בלשון המדוברת.

(n-⁶mäl-s). גם במשפט זה הוא נוקט פרפרזה כדי לסטות מתרגום מילולי של הביטויים ההלכתיים הטכניים "מצוות עשה" ו"מצוות לא תעשה", והוא מציג לקוראיו מקבילות: אוצאייאת די קותלי נעמל (uṣayat di qut-li n-⁶mäl), אוצאייאת די קולתלי מאַנעמלס (uṣayat di qult-li ma-n-⁶mäls), דהיינו "מצוות שצווייתני לקיים" ו"מצוות שצווייתני לא לקיים".

ה. "כי ה' עליון נורא מלך גדול על כל הארץ" (תהלים מז 3; שחרית של ראש השנה) – לאיין אללאה לעאלי די נכופו מננו סלטאן כביר על לארץ כאמלא. שם התואר נורא לא תורגם מילולית. המחבר נזקק לפרפרזה די נכופו מננו (di n-xuf-u (männ-u) = "שאנו יראים אותו". להבנת הנקרא הוא העדיף בניין פעיל בערבית (فَعَّلَ) במקום הבניין הסביל שבעברית (נפעל). אותו הדבר בעמידה של ימים נוראים: המשפט "ושמך נורא על כל מה שבראת" ניתרגם וייסמך יכופו מננו כל מא כלקת כאמל.

ו. "קול יצפצף ושיר ירצף, צבא מחנה שלישיה" ("שנאנים שאננים" לר' שלמה אבן גבירול; שחרית של כיפור) – צאוות ינסמאע וסכראן יתוקאל, זיס דלמחללא תאלתא. יש כאן חילופי בניינים. הפעלים במשפט העברי הם בבניין פעיל, אך בתרגום הם סבילים: ינסמע (ṣawt inasmā⁶) = "קול יִשְׁמַע"; יתוקאל (sokran ittūqal) = "שבח יִאֲמַר".

ז. לדוגמה אחרונה לחופשיות התחביר נביא פסוק מההפטרה לשחרית של יום כיפור: "אם תשיב משבת רגלך עשות חפציך ביום קדשי וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מכובד וכבודתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר" (ישעיהו נח 13) – אידא תגלס רלף, נהאר סבבת, באס מאַתעמלס סגולאת פנהאר למקודס דיאלו, ותסממי לסבת נהאר לפסוס למקודס דללאה אלמוקקר, ותוקקרו באס מאַתעמלס סגולאתך, באס מאַתסיבס גרצף ותהדר להדרא זאיידא.

תרגום פסוקים אלה משקף את כישרונו הפדגוגי של מלכא. הוא אינו רק מתרחק מהתחביר המקורי, אלא גם מנסה להוסיף מילים לתרגומו ולשנותו קצת כדי להעביר את המסר של הנביא. להלן ביאור דבריו: "אם תשבת רגליך ביום שבת כדי שלא לעשות עסקים ביום המקודש שלו [=של האלוהים], ותקרא לשבת יום עונג, המקודש לאלוהים המכובד, ותכבד אותו מבלי לעשות חפציך, למצוא הנאתך [בעסקים] ולדבר דברים בטלים".

זיקתו של המחבר לתרגום חופשי המתנתק מהתחביר העברי המקראי ברורה לחלוטין.³³

33 שיטה זו של "הרחבת התרגום" כדי להקל על הבנת הטקסט מתועדת גם בשרח של המקרא. ראה תדגי, מחזור, עמ' 97 הערה 11, והשווה יישום שיטה זו לתרגום המחזור שם, עמ' 96–97.

2. תרגום שם הפועל העברי

הצמידות העקשנית לטקסט המקראי אינה שייכת לסדר המילים בלבד, אלא גם לתצורת המילים. הזרות שהזכרנו הורגשה אפילו בפסוקים רגילים החוזרים ונשנים בתנ"ך, כגון "וידבר ה' אל משה לאמר" שנהגו לתרגם ותכללם אלאה אילא משה ליקול (או קאילן).³⁴ משפט זה משקף דוגמה מובהקת לבכואה התחבירית: התרגום שמר על צורת שם הפועל מבלי להתחשב בלשון הערבית, שאין בה הצורה ליקול. אין תמה אפוא שהביטויים ליקול (liqul) או קאילן (qa'ilan) לא היו מובנים לתלמידים ואף לא למורים.³⁵ תצורה תחבירית זו כמעט אינה קיימת בתרגומו של ש"מ, ופרט למקומות בודדים מעדיף הוא תדיר את התצורה באס יקול (bas i-qul) = "כדי לומר", שאינה כבולה למסורת השרה, וקרובה יותר ללהג. באותו שימוש תחבירי, "באס + פועל עתיד", הוא מתרגם את כל שמות הפועל העבריים: א. "ויהי דבר ה' אל יונה בן אמיתי לאמר" (יונה א 1; הפטרה למנחה של כיפור) – וכאן כלאם אללאה אילא יונה בן אמתי באס יקול (u-kan klam l-lah 'ila Yona ben Amitay bas i-qul).

34 ראה בר"אשר, מוליצי"א, עמ' 16.

35 הקשיים בהבנת לשון התרגומים לערבית יהודית אינם חדשים. כבר במאה ה-16 עמד על כך הרב יששכר בן-סוסאן בהקדמתו לתרגום התנ"ך. על הנסיכות לכתיבת חיבורו הוא מבהיר שהתרגום של רס"ג (שהילך בכל הקהילות דוברות הערבית) אינו מובן עוד לבני דורו ואף לא לתלמידי חכמים, ושמטרתו היא להחליף את לשונו הספרותית של רס"ג (אלנחוי) "בערבית הצחה הנהוגה בינותינו היום" (שרח מוטלק ללצובייאני) לתועלת המלמדים ולתלמידיהם. על תרגומו של בן-סוסאן ראה זעפרני, ספרויות, עמ' 33–35; דורון, בן-סוסאן, עמ' א; ממן, השרה, עמ' 50. יוער כאן שלמרות הניסיונות לקרב אותו ללשון הדיבור התרגום של השרה נחשב עוד במאה העשרים תרגום מוזר וקשה. ראה תגובתם של הרבנים שאול אבן דנאן אצל זעפרני, ספרויות, עמ' 31–32, 65 וציון אבן דנאן אצל תדגי, מחזור, עמ' 112. והשווה גם בר"אשר, מוליצי"א, עמ' 16. באחרונה שמעתי מפי מר משה כהן עדות מעניינת על מוזרות התחביר של תרגום זה. משה כהן, ששימש כמלמד דרדקי בספאקס ובפריס, סיפר לי שבשנת 1937 מינו מלמד דרדקי חדש בבית הספר. משה כהן, שהיה אז תלמיד, זוכר שבים הראשון התחיל המורה ללמד אותם את התפסיר (tafsir) – כך כינו את התרגום למקרא בתוניסיה – ופתח ב"וידבר ה' אל משה לאמר" ותרגם ותכללם אלאה אילא משה קאילן, תלמיד אחד לא הבין את המילה קאילן (qa'ilan) ושאל את המורה: אש מענא "קאילאן"? (מה משמעותה של קאילן)? והמלמד, שבעצמו לא הבין את התצורה, ענה לו תכללם מעא משה פלקאילא (f-l-qa'ila), כלומר תפס את המשמעות של המילה שהילכה בלשון הדיבור במובן של "בקיץ". מיד הגיב התלמיד "יומה, הוא דיבר אתו רק בקיץ, בחורף לא היה מדבר אתו", והמלמד ענה: יא ולדי, האך עללמוני באש נפששר (=בני, כך לימדו אותי לתרגם). עדות זו משקפת היטב את האופי הלשוני של התרגום ואת אי-ההבנה של מילים או תצורות אחדות.

ב. "ברעה הרציאם להרוג אותם בהרים" (שמות לב 12; קריאת התורה לד' תעניות) – בלקבחא כרזוהום באס יקתלהום (b-l-qbaḥa xəṙṙəz-hum bas i-qtəl-); "כי קרובה ישועתי לבוא" (ישעיהו נו 1; הפטרה למנחה של צום גדליה) – לאיין קריבא מג'יתתי באס תזי וחקקי באס ינצ'הר (hum layn qriḇa mgit-ti bas t-zi) u-ḥəqqi bas i-nḏḥəṙ.

מעניין לציין שבמקום אחד הרחיב המחבר עוד יותר את תרגומו. בפרשת מנחה של יום כיפור הוא מתרגם "וידבר ה' אל משה לאמר" (ויקרא יח 1) – והדר אללאה אילא משה באס יקול לישראל, שהוראתו "כדי לומר לבני ישראל". שיקול זה של תוספת תיאור תכלית נבע, כנראה, מהפסוק הבא אחריו: "דבר אל בני ישראל". ובכן, רואים אנו ששמואל מלכא אינו נגרר אחרי שיטה של תרגום אוטומטי, אלא הוא מתחשב בכל הקשר טקסטואלי.

3. תרגומי מיליות השלילה

מיליות השלילה לא, אין, ואל מתורגמות בדרך כלל בשרח בלאם או בלאיis,³⁶ לרבות טקסטים בתר-מקראיים המיועדים להמון, כגון ההגדה של פסח, ושתי דוגמות אביא להלן:

א. "לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח" – לאיis עלא יד מלאך ולאיis עלא יד מחתרק ולאיis עלא יד רקאץ.

ב. הפסוקים מתהלים "פה להם ולא ידברו, עינים להם ולא יראו, אזנים להם ולא ישמעו..." (קטז 5-6) המשוקעים בהגדה תורגמו פמום אילהום ולאיis יתכללמו, עינין אילהום ולאיis ינצ'רו, אודנין אילהום ולאיis יסמעו. מילית השלילה הקלסית לאיis נשתמרה בתרגום ההגדה אף על פי שמטרת התרגום הייתה להקנות לכל בני הבית את הסיפור העממי של יציאת מצרים.

ואילו בחיבוריו של ש"מ לא מצאתי כל זכר כמעט לתופעה זו.³⁷ כל אימת שהזדקק לתרגומן של המיליות העבריות לא, אין ואל הוא נקט את התבנית התחבירית "מא + פועל + [לפעמים] הסופית ש", כמקובל בערבית המדוברת:³⁸ א. "אל תעזבנו אבינו ואל תטשנו מלכנו, ואל תשכחנו יוצרנו, ואל תעש עמנו כלה בגלותנו" ("עזרא הסופר אמר לפניך"; שחרית של ארבע תעניות) – מא תרכנאס

36 ראה בר-אשר, מוליצי"א, עמ' 48.

37 בכל חיבוריו של ש"מ מצאנוה במקום אחד בלבד, בעמידה של מוסף לימים נוראים: "ונאמר לא הביט און ביעקב, ולא ראה עמל בישראל" שתורגם ותוקאל, לאם רא לקבחא פיעקב, ולאם רא לעדאב פישראל.

38 על מקורה של מילית השלילה מא (La) ראה פנשייאטי, השלילה; וראה גם מרסי, דקדוק; קובה, הסיומת שי; שקר וקובה, השלילה.

תעמלס (u-ma t-^hməls) לפנא פזליתנא. וּמא תנסאנאס (u-ma t-nsanas) יא כאלקנא, וּמא תבכי וּמא תאכלס (u-ma takəls).

ב. "ותבכה ולא תאכל" (שמואל א 7; הפטרה ליום ראשון של ראש השנה) – וכאנת

4. צורת ההווה "כא + פועל"

צורה נוספת האופיינית ללשון הדיבור שלא מוצאים בשרח ואפילו בתרגומים מאוחרים היא ההרכב "כא + פועל בינוני" בהוראת זמן הווה או פעולה ממושכת. בערבית של מרוקו מבחינים בין המוציא רע (עתיד) – ימשי (imši) = "ילך", וזיב (izib) = "יביא", ידכל (idxəl) = "יכנס" – לבין ההווה בהוספת הסמך הדיאלקטי כא: כא־ימשי (ka-imši) = "הוא הולך" או "הוא רגיל ללכת", כא־יזיב (ka-izib) = "הוא מביא", "הוא רגיל להביא", כא־ידכל (ka-idxəl) = "הוא נכנס", "הוא רגיל להיכנס".³⁹ שמואל מלכא מבכר בתרגומו את הצורה השנייה על פני הצורה הקלסית:

א. "ומלאכים במר בוכים מחופפים בכנפים" ("שאי קינה"; קינה לשחרית של תשעה באב) – ולמלאיכא בלמרוא כא־יבכיו (ka-ibkiw), כא־יתכטאוּ בזנאח (ka-itxəttaw).

ב. "וסמך שתי ידיו עליו" (סדר העבודה; מוסף של יום כיפור) – וכא־יסננד (ka-isənnəd) עליה זוּז די ידדיה.

לכסוף נביא דוגמה מעניינת – משפט אחד הכולל את שלוש התופעות שתיארנו. ג. "...כי ימינך פשוטה לקבל שבים. ואל תעש עמנו כלה במשפט" (מתוך "יהי רצון" להוצאת ספר תורה ליום כיפור) – לאיין ימינך מטלוקא באס תקבל די כא־ירזעו וּמא תעמלס מענא לפנא. צורת המקור לקבל מתורגמת באס תקבל (bas tqbəl), ולא בכבואה המלאכותית ליקבל (liqbəl) כנהוג בשרח; שבים תורגמה די כא־ירזעו (di ka-irzəu), דהיינו "השבים", ולא ראזעין (r-razʕin); והצירוי השלילי אל תעש – וּמא־תעמלס (u-ma t-^hməls) ולא ולא־יטס תעמל.

5. אפיונים נוספים

בתרגומי המקרא ללשונות היהודים הקפידו בדרך כלל על התאמה נאמנה בין מילה מסוימת בעברית לבין מילה מקבילה בשפת התרגום. התאמה זו חוזרת על עצמה

39 על השימוש בתצורה זו בערבית המדוברת של מרוקו ראה מרסי, עמ' 71–72; תדגי, הכתיב, עמ' 427. נעיר כאן שתצורה זו מתועדת כבר בטקסטים בערבית יהודית של המאה ה־16. מצאנוה בתקנה של שנת הר"י (1550) העוסקת בענייני כתובה: כא־יזידו תולות (ka-i-zid-u) = "מוסיפים שליש". ראה אנקווא, כרם חמר, תקנה כב, עמ' ד, א.

לאורך כל הטקסט, כפי שהעיר אומברטו קאסוטו: "התאמה זו קבועה ואינה מביאה בחשבון דקויות שונות, ואפילו לא משמעויות שונות שיכולה לקבל המילה בעברית בהקשרים שונים"⁴⁰. וכבר ציינו שדיוק זה משותף לכל לשונות היהודים, למעט מקרים חריגים שבהם היה צורך להתחשב בשיקולי פרשנות.⁴¹ מטרת שיטה זו הייתה להעניק לתלמיד מספר מילים שיכול היה לזכור, כדי שיתרגם בכוחות עצמו כל טקסט מקראי.

לא כן הדברים בחיבורו של שמואל מלכא. הוא לא התעקש על תרגום "מכני", ולכן לא היסס להשתמש בתרגומים נרדפים לאותה מילה כדי להקל על הבנת הנקרא.

5.1 כפלי תרגום

א. המילה מדְּבַר מתורגמת גם צחרא (ṣahṣra) וגם בר (baḥr): "ותתע במדבר באר שבע" (בראשית כא 14; קריאת התורה יום ראשון של ראש השנה) – ונטלפת פי צחרא די ביר סבע. לעומת זאת "כה אמר ה' מצא חן במדבר" (ירמיהו לא 1; הפטרה ליום שני של ראש השנה) – האיידא קאל אללאה זבר למחננא פלבר. יוער שהשימוש במילה בר נדיר יותר בתרגומיו; מילה זו שייכת ללשון הגבוהה. לעומת זאת צחרא שכיחה בלהג הדיבור.

ב. ועוד דוגמה. הפועל דְּבַר מתורגם גם תכללם (tkalləm) – מילה השאובה מלשון השרח – וגם הדר (hdar), המצויה יותר בדיאלקט של יהודי מרוקו. "וחנה היא מדברת על לבה" (שמואל א 13; הפטרה ליום ראשון של ראש השנה) – וחנה כא־תהדר פי באלהא.

5.2 שתי מילים עבריות שונות מתורגמות באותה מילה ערבית

לפעמים נוקט שמואל מלכא שיטה מנוגדת, כלומר אפשר למצוא בחיבוריו שתי מילים עבריות שונות – ולפעמים אפילו יותר – המתורגמות באותה מילה ערבית.⁴² לדוגמה, המילים עוֹן, פשע, חטאה ואשם מתורגמות באותה מילה ערבית – דנוב (dnub). ברם כשמילים אלה מופיעות באותו משפט מוסיף להן המחבר שם תואר. א. "אנא ה' כפר נא לחטאים ולעונות ולפשעים שחטאתי ושעויתי..." (וידוי של כוהן גדול; סדר העבודה של יום כיפור) – מרגבא מן אללאה כפר דאבא לדנוב סגאר ולוסאטא ולכבאר די עמלת (mrəġba mən alḥah xfaḥ daba l-d-dnub sġar u-luṣaṭa), ומשמעו "כפר נא לעוונות הקטנים, הבינוניים והגדולים שעשיתי".

40 קאסוטו, הסידור, עמ' 264.

41 והשווה ספיחא, לדינו, בהקדמה של הספר; תדגי, מחזור, עמ' 96.

42 שיטה זו מצאנוה גם בתרגום של הגדת פסח לברברית; ראה גאלאנד וזעפרני, הגדה, עמ' 107.

הרי יכול היה המחבר לשאול מן השרח את התרגום המדויק של מילים אלה, אך הוא העדיף לפשט את התרגום שלו בהיותו מודע לכך שמקבילותיהן בשרח – דנוב, זורם, כטייא, לזים – "טכניות" מדי ואינן מובנות כלל לעם.⁴³

ועוד דוגמה של תרגום שתי מילים עבריות באותה מילה ערבית. גם הפועל דבר וגם הפועל הגה מתורגמים בפועל הערבי הדר (hdər).

ב. "וידבר ה' אל משה אחרי מות שני בני אהרן" (ויקרא טז 1; קריאת התורה, שחרית של יום כיפור) – והדר אללאה אילא משה (u-hdər !-lah) מנור מות זוז די אולאד אהרן; "ולאומים יהגו ריק" (תהלים ב 1; ערבית של כיפור) – ולומאם יהדרו להדרא כאוויא (u-l-umam i-hədru l-hədṛa xawya).

ג. דוגמה מעניינת של השימוש במילים נרדפות בעברית בתרגום אותה מילה ערבית ניתן למצוא בסליחות, בפזמונים ובקדושות של יום כיפור. בטקסטים אלה מוזכרים המלאכים בכינויים שונים – אראלים, המונים, גלגלים וכו'. מחמת חוסר הקבלה במילון הערבי וקשי ההגדרות של מילים אלה הרשה לעצמו המחבר לתרגם את כולן במילה מלאיכא. ועם כל זאת הוא ניסה לעקוף קושי סמנטי זה בצרפו שמות תואר. כך, למשל, בסליחות הוא תרגם "אראלי מעלה" – למלאיכא לפווקא (l-mlayka l-fwaqa), כלומר "המלאכים העליונים"; "גלגלי מעלה" – למלאיכא לפווקא (אותו התרגום); "המוני מעלה" – למלאיכא לכתאר (l-mlayka l-ktar), דהיינו "המלאכים המרובים".

ד. תופעה דומה מוצאים אנו בפיוט האופן "שנאנים שאננים" לר' שלמה אבן גבירול (שחרית של כיפור). "שנאנים שאננים" תורגם למלאיכא למהנין (l-mlayka l-mhənnayin) = "המלאכים השאננים"; "נצוצים נקבצים" – למלאיכא דנאר מזמועין (l-mlayka d-n-ṇar məzmu'īn) = "מלאכי האש נקבצים", המבוסס על הוראתו של השורש נצ"ץ. או עוד ברשות לקדושה של ריה"ל, הביטוי "אפודי שש" – למלאיכא למחזמין בסתתא דזנאח (l-mlayka l-mḥəzzm-in b-səttā) = "המלאכים האפודים בשש כנפיים".

ה. ועוד דוגמה לעקיפת הקושי הסמנטי. לפני תקיעת השופר אומר התוקע תפילת "יהי רצון", הפותחת כך: "יהי רצון מלפניך ה'... שתקרע כל המסכים... למען שמותיך הקדושים... היוצאים מן השופר, ומן התקיעה, ומן השברים, ומן התרועה, ומן התקיעה". ומצאנו בתרגום: מרגבא מן קדדאמר יא אללאה... די תכוזר סייאטן כאמלין... פסבבת יסאמיוך אל מקדסין... די כאיכרוז מן שופר, מן דרבא דשופר טווילא, ומן לקצירא למתלתא ומן למרעדן, ומן דרבא טווילא.

43 השווה בראשר, לשון לימודים, ד, עמ' 79; ג, עמ' 377, 379, 457.

הקושי בקטע זה קשור בהגדרת סוגי התקיעה השונים של השופר. כלום לא התקשו אפילו חז"ל בהגדרתם?⁴⁴ ובכן, כדי לנקוט תרגום הקרוב ביותר למשמעות מילים אלה הוא הזדקק להתחשב בצליל של כל אחת מן התקיעות: תקיעה – דרבא דשופר טוויילא (d-dəṣṣa d-s-sofar ṭ-ṭwila) = "תקיעת שופר הארוכה"; שברים – [דרבא דשופר] לקצירא למתלתא (l-qṣiṣa l-mtelta) = "[התקיעה] הקצרה המשולשת", כלומר שלוש תקיעות קצרות; תרועה – למרעדן (l-mrəḏin) = "[הקולות שנשמעים] כרעדה".

6. ביאורים בסוגריים

צד אחר של הקירוב ללשון הדיבור משתקף בתרגום חלופי או חופשי ואישי יותר. שיטה זו אימץ לו המחבר כשהרגיש שהתרגום המילולי אינו ברור, כשהקטע העברי הוא אליפטי, או כשהמשפטים אינם שקופים ורומזים בעקיפין – בעיקר בפיוטים ובקינות – לדמויות מסוימות.

א. "ונתן לפנינה אשתו ולכל בניה מנות" (שמואל א א 4; הפטרה ליום ראשון של ראש השנה) – ועטא לפנינה מראתו ולולאדהא ולבנאתהא וקמלין תכאבר [קסמאת מן לקרבאן] (u-ṣṭa l-Pnina mṣat-u u-l-ulad-ha u-l-bnat-ha kamlin tkabər) [qəṣmat mən l-qorban]. מדובר כאן בקטע מקראי, והתרגום הוא מילולי. שמואל מלכא שם לב שהמילה תכאבר (tkabər) = "מתנות" מובנת לכול, אך רצה להזהיר לאיזה סוג של מתנות מרמז הכתוב, ולשם כך הוא צירף בסוגריים פירוש קצמאת מן לקרבן ("חלקים מן הקרבן"), וטעמו ונימוקו עמו.

ב. "ולחנה יתן מנה אחת אפים, כי את חנה אהב וה' סגר רחמה" (שם 5) – ולחנה יעטי קסמא אוחדא מתנייא, לאיין לחנה חב ואללאה סד רחמהא [כאנת עאגרא] (u-l-Ḥanna i-ṣṭi qəṣma uḥda mətniyya, layn l-Ḥanna ḥəbb, u-l-ḥah sədd) [qəḥmha [kant 'agra]. גם בפסוק זה התרגום הוא מילולי, ולפיכך ראה ש"מ לנכון להכניס בסוגריים ביטוי נרדף למילה רחמהא (qəḥmha), שאינה בשימוש יום-יומי, והוסיף כאנת עאגרא (kant 'agra) = "הייתה עקרה".

ג. "שמע קול תחנוני בשועי אליך, בנשאי ידי אל דביר קדשך" (תהלים כח 2; סליחות לליל כיפור) – סמע חס תדריעתי חין נגיט לילך, חין נהז ידי [נצללי] אילא מראח קודשך (mraḥ quds-ək) [nṣəllī] ila. לביטוי נהז ידי (nhəzz idd-i) בהקשר זה יש הוראה ספציפית, ולפיכך נותן הוא בסוגריים את החלופה נצללי (nṣəllī), שמוכנה "אתפלל".

שלוש הדוגמות שהבאנו שייכות לקטעים מן המקרא שהשתקעו במחזור, ואפשר היה אולי לחשוב ששמואל מלכא שמר על התרגום המילולי בפסוקים השאולים מן המקרא ובגלגל זה הוא מציע לקורא חלופות פשוטות יותר בסוגריים. ואין הדבר כן: כבר הבהרנו שאפילו בפרקי המקרא שבתפילה הוא לא שמר על תרגום השרח המקובל. יתר על כן נוכחנו לדעת שהוא נקט שיטה זו של ביאור בסוגריים גם לקטעים של המחזור שאין מקורם במקרא. והנה שתי דוגמות הלקוחות מרשות לר' אברהם אבן עזרא (סדר העבודה ליום כיפור):

א. "אערוך מדברי דתי, אכונן סדר עבודתי" – נקול מן כלאם סריעתי, נסווב סרע כדמתי [לקרבנות] [n-qul mən klam sri⁶-ti, n-šuwwəb srə⁶ xdəm-ti] ([l-qorbanot]). המתרגם ער לעבודה שלמילה עבודה יש משמעויות רבות, ולכן הוא מוסיף בסוגריים שבהקשר זה עניינה "עבודת הקרבנות".

ב. "אקריב פרי אמרתי, אולי יקרה ה' לקראתי" – תמר קוואלי [סכראני] לאייכון יתזללא נאוור אללאה מקאבלתי [l-ah mqabəlt-i]. אמרתי מפורשת סכראני (səkrān-i), כלומר "תשבחותיי".

ג. "וְאָסְרָה אֲשֶׁר אֲסָרָה עַל נַפְשָׁהּ" (תחינות לצום אסתר) – ותחררימהא אדי חררמת עלא נפסהא [צייאם די תלת אייאם] [u-təḥrim-ha di ḥəṯəm-t⁶ la nəfs-ha [šyam di] (təlt iyyam)]. כאן האיסר של אסתר מבואר בסוגריים כ"תענית של שלושת הימים [שקבעה לה]".

ד. ודוגמה אחרונה המשקפת את הבהרת הרמזים של הפיוט. בסליחות לתענית אסתר אנו קוראים:

חש האיל והחזיר במהומה ומבוסה
כמעט אורי קדר ומאור שמשו כסה
תמכת יד ימיני בימיני והדסה
וחצים אשר דרכו לי שבו בלב רוביהם

פטן לכבס [מרדכי] ולחלוף [המן] הוואל ותכרוייד
חאסב כאן סוואי באקי וצאו דיאלי יצלאם וצאו סמשי יתכטטא
סנדת לי ליידי לימיני דיאלי [ישראל] במרדכי מן זרריעת בנימין וברייחנא [אסתר]
ונצאצב די תרמאוו פייא רעו בקלב ראמיניהם

fṭən l-kəbs [Mordexay] u-l-ḥəlluf [Haman] hwal u-txəṛwid
ḥasəb kan sway baqi u-ḏ-ḏaw dyali i-ḏlam u-ḏaw səmsi i-txəṭṭa
səndət li l-yəd l-imni dyali [Israel] b-Mordexay mən zəṛri⁶t
Bənyamin u-b-ṛrihana [Esther]
u-nšaṣəb di tərmau fi-ya ṛəz⁶u b-qəlb ṛəmyinhum

בחטיבה זו המשורר רומז בעקיפין לדמויות המרכזיות של מגילת אסתר, אך אינו נוקב במפורש בשמותיהן, ולכן הצטרך המתרגם לפענח את הדברים: האיל = מרדכי,⁴⁵ החזיר = המן, ימיני = ישראל, בימיני = מרדכי, שהוא משבט בנימין, והדסה = אסתר. ואכן בלי הבהרות אלה אין הקורא יכול להבין את התרגום.

7. התרחקות מהאנשה

מקובל הוא בכל לשונות היהודים לוותר על תרגום מילולי של הטקסט כדי להתרחק מהאנשה. שיטה זו מתועדת בכל תרגומי התנ"ך ובטקסטים שמחוצה לו.⁴⁶ גם ש"מ נמנע בהקשר זה מהתרגום המילולי.

א. "ויעבר ה' על פניו" (שמות לד 6; קריאת התורה לד' התעניות) – ודאז נאוור אלאה קדאמו (u-daz nawəɾ ʔ-ʔah qəddam-u).

ב. "מפני ה' אלהי ישראל" (קדושה לר' יהודה הלוי, "ארץ התמוטטה"; מוסף של כיפור) – מן קדדאם נאוור אללאה אילאה ישראל (mən qəddam nawɾ ʔ-ʔah ilah) (yisraēl).

ג. "שרפים עומדים ממעל לו" (קדושה לריה"ל, "במרומי ערץ"; מוסף של כיפור) – למלאייכא דנהאר וואקפין מן פוק לנאוורו (l-mlayka d-n-nhar waqfin mən fuq) (l-nawɾu).

גם בשני המשפטים האחרונים הועדף הביטוי נאוור אללאה (nawɾ ʔ-ʔah) = "כבוד ה'" על פני תרגום מילולי.

ד. "ה' אלוהי הצבאות יושב הכרובים" (סליחה ליום הכיפורים; מוסף של יום כיפור) – יא אללאה כביר למחאל די נאוור דיאלו תחת לכרובים (ya ʔ-ʔah kbir) (l-mħall di n-nawəɾ dyalo təħt ʔ-ʔah kbir), ותרגומו "ה' אלוהי הצבאות, שכבודו תחת הכרובים".

1. על הדרש בתרגום

שמואל מלכא אינו מהסס להרחיב את תרגומו ולהוסיף מילים כדי לעשותו ברור יותר. לא אחת אנו מגלים שהוא מתרחק במכוון מן הפשט וכולל מילה יתרה או צירוף, תוך שהוא נשען על תרגום אונקלוס או מפרשים מימי הביניים.

45 לא ברור לי מדוע הוא הסביר שהאיל רומז למרדכי. נראה שיש שיבוש בתעתיק או פליטת קולמוס. יוער כאן שבספר קול תחינה (תפילות לד' צומות ולתשעה באב), הנהוג במרוקו, מבהיר ר' אברהם אנקאווא שהאיל מרמז ל"מלכות פרס ונבוכדנצאר מלך בבל", ולא למרדכי. הסבר זה נראה יותר. ראה קול תחינה, תפילת שחרית לצום אסתר.

46 השווה תדגי, מחזור, עמ' 99-100 והערות 16-18.

א. "פוקד עון אבות, על בנים, על שלשים ועל רבעים לשנאי" (שמות כ 5; קריאת התורה לדי תעניות) – כאיעאקב עלא דנוב לוב[את], לולאד אידא כאיבאקאו פדנוב די בוהום חתא אלזיל תאלת (ka-i-ʿaqəb ʿla dnub l-ub[at], l-ulad ida ka-i-bqaw) .f-dnub di buh-um ḥəttā z-zil t-talət. ותרגומו מונח כאן: "הוא מעניש את הבנים בגלל עוונות אבותיהם, אם הם ממשיכים בדרכם עד הדור השלישי".
 דבריו בנויים על תרגום אונקלוס, שפירש "מסער חובי אבהן על בנין, מרדין על דר תלותי ועל דר רביעי לשנאי, כד משלמין בנאי למחטי בתר אבהתהון".
 ב. הביטוי "ארץ גזרה" (יקרא טז 22; קריאת התורה ליום כיפור) ניתרגם ארץ כאליא מן סכאן (= ʔarḏ xalya mən s-səkkān) = "ארץ ללא תושבים", בעקבות אונקלוס, שתרגם "אַרְע לְא יִתְבְּא".
 ג. גם בהפטרת מנחה של כיפור הוא נוקט דרש ומתרגם בעקבות ר' אברהם אבן עזרא את שם המקום תרשיש תונס (Tunās).

ז. הזיקה לדיאלקט

פרט למבנים הדקדוקיים והתחביריים שהזכרנו ניכרת אצל ש"מ נטייה להעדפת מילים פשוטות ככל האפשר, השכיחות בלשון המדוברת, אף על פי שלפעמים בלית ברירה הוא שואב מילים או ביטויים מלשון גבוהה יותר. אבל אם נעיין היטב ניווכח, שגם מילים גבוהות אלה משקפות תרגום של מילים עבריות שאינן שכיחות בלשון. מדובר בעיקר במילים מתחומי השירה והפיוט. על שאיפתו של המחבר לקרב את לשונו לדיאלקט יוכיחו דוגמות אלה: וידבר – והדר (u-hdər), במקום ותכללם (u-tkəlləm) השכיח בשרח; מדְבַר – צחרא (səḥra), ולעתים נדירות בר/ברר (bərr); מלחים – בחרייא (bəḥriya), ולא קדאפין (qəddāfin); אולם – בראח (brāḥ), מילה המתועדת בעיקר בדיאלקטים של קהילות המערב הפנימי של מרוקו (פאס, צפרו ומפנאס);⁴⁷ הביטוי "כמו שנאמר" ניתרגם פחאל די מכתוב (fḥal di məktūb), כלומר "כמו שכתוב", ולא כיף די מוקול (kif di muqul), המתועדת בתרגומי השרחים; ציפור מתורגמת ברטאל (bəṭtal), מילה המשקפת את הדיאלקטים הערביים של צפון מרוקו ומרכזה;⁴⁸ דרור (פיוט "ידי רשים" לריה"ל; שחרית של ראש השנה) ניתרגמה תאפלילאסת (tafīllast), מילה ברברית שחדרה ללשון הערבית המדוברת ומובנה "סנונית".⁴⁹

47 ליתר דיוק המילה בראח הוראתה "פרוזדור". היא איננה מתועדת במילונו של קולין.

48 המילה ברטל בהוראה של "ציפור" מתועדת בערבית המרוקאית. היא גזורה מהספרדית pordal, ומצויה כבר בערבית האנדלוסית. ראה אלקלה, מילון, בערכו; דוין, מילון, 1, עמ' 73.

49 קולין מביא במילונו שלושה תעתיקים שונים: tafīllast, tīfīllast, tafīllast. ראה קולין, מילון, 1, עמ' 179.

מעניין גם השימוש בצורת ההקטנה המאפיינת את הדיאלקט. כך, למשל, הוא מתרגם את עוללותיה (פיוט אחות קטנה לר' אברהם חזן; ערבית של ראש השנה) עוינבתהא (winbatha) = "ענביה הקטנטנים".⁵⁰

כיוצא בזה השימוש בלאיין (layn) כנגד לאן, באיין (bayn) לתרגום כי, דיאל (dyal) = של לפירוק הסמיכות; בזאף (b-zzaʿf) – הרבה, מן לזזה/מלוזה (mən/ m-l-uzəh) – מנגד, מנחית (mənhit) – ויען, חתא אימתא (ħetta ʿimta) – עד מתי או מה, שהוא סימן מובהק של הערבית המדוברת.⁵¹ וכך בווידי לר' נסים (שחרית של יום כיפור) הוא מתרגם "מה אני מה חיי" באס נהווא אנא ואסנהווא עיסי.

ונסיים בביטוי "וכל שכן", המתורגם בערבית וואעסאך (wa-ʿəssak), האופייני ללשון הדיבור.⁵² וכך מצאנו בתפילת התוקע: וואנא כא־נערף בראסי, באיין מאסי מסקדר באס נטלב עלא ראסי, וואעסאך עלא אוכרין, וואעסאך די מא פייאס לא עקל ולא פהאמא כנגד "ואני יודע בעצמי שאיני כדאי לבקש על עצמי, וכל שכן על אחרים, וכל שכן שאין בי לא דעת ולא תבונה".

ה. בין לשון לימודים לר' רפאל בירדוגו לבין תרגומו של שמואל מלכא

הודות למחקריו של פרופ' משה בר-אשר אפשר היום לקבל תמונה מהשרח שהילך בקהילות מרוקו בכלל ובקהילות מפנאס ותאפילאלת בפרט.⁵³ כבר הערנו שחלקים לא מעטים מספרי התנ"ך שולבו בתפילות, ועל כן ראינו לנכון להשוות את תרגומם של קטעים אלה בחיבורי מלכא עם המסורת העתיקה. מטרת השוואה זו היא לברר אם אכן הזדקק שמואל מלכא בכתביו למסורת השרח, או האם גם בפרקי התנ"ך הוא נטה לקרב את תרגומו ללשון המדוברת. מפאת קוצר היריעה נסתפק בהשוואת ביטויים אחדים מהפטרת יום ראשון של ראש השנה (שמואל א א; ב 11–11):⁵⁴

על השימוש בצורות ההקטנה בערבית יהודית ראה בר-אשר, מוליצי"א, עמ' 133–144.	50
ראה מרסי, דקדוק, עמ' 201.	51
מצאנוהו גם בדיאלקט של יהודי והראן: ...נכליו אולאדנא יכדמו מן צגרהם באש יכונו יסבבו אלמאל אכירלנא, וועסאך אידא נכרגו אולאדנא יתעלמו לכומרס... = "נאפשר לבנינו לעבוד מגיל צעיר כדי שיצברו כסף, וכל שכן אם ניתן להם ללמוד את העסקים" (זרקא, מנוחת שלום, עמ' לב א–ב).	52
ראה בר-אשר, מוליצי"א, עמ' 3–129; הנ"ל, לשון לימודים.	53
התרגום של הפטרה ליום ראשון של ראש השנה מובא בשלמותו כנספח למאמר זה.	54

תרגום שמואל מלכא	לשון לימודים לר' רפאל בירדוגו (מהד' בר-אשר)	נוסח המסורה
הרמתים צופים	אראגובאת די ירגבו ɾ-ɾagubat di i-ɾəgbu	הרמתים צופים
קסמא אוחדא מתנייא qəṣma uḥda mətniyya	סהמא אוחדא מרתאיין səhma uḥda mərtayn	מנה אחת אפים
וכאנת תדאיידהא סריכתהא u-kant t-ḏayḏya sɾikt-ha	וחרזתהא סריכתהא u-ḥəɾzt-ha sɾikt-ha	וכעסתה צרתה
באס תטללעלא לחרר bas t-ṭəllə-la l-h'əɾɾ	פסבית תפק[ע]הא f-səbbit t-fqə'-ha	בעבור הרעימה
כל מררא די כאנת תטלע kəll mərra di kan-t t-ṭəllə	מן וקת טלועהא mən wəqt ṭlu'-ha	מדי עלותה
פחאל בנת דלילא fḥal bənt dlila	כיף בנת לבאטולי kif bənt l-baṭuḷi	לפני בת בליעל
[לאיין מן כתר] טארקי וחררי הדרת חתא לדאבא [layn mən ktəɾ] ɾəɾq-i u-ḥəɾɾ-i hdəɾt ḥətta l-daba	חדיתי וחרזי תכלמת חתא לדאבא ḥdit-i u-ḥəɾz-i tkəlləmt ḥətta l-daba	שיחי וכעסי דברתי עד הנה
חתא יקטעו אתתד ḥətta i-qəɾ'-u t-təd	חתא יתפטאם ḥətta itfəṭtam	עד יגמל הנער

מעיון בלוח זה ניתן לראות עד כמה התנתק שמואל מלכא מלשון השרח, ולפי דעתי אפילו התנגד לה נחרצות, הן בתחום הלקסיקלי הן בתצורה של המילים הן במבנה המשפט. בניגוד לתרגום השרח, שנשאר ככול למשפט העברי, המילים הערביות שייכות – לפחות בקטע זה – ללישנא מעליא.

שם המקום הרמתים צופים ניתרגם בל"ל אראגובאת די יראגבו, כלומר "מצפים שמקבילים זה מול זה"; אבל ש"מ העדיף לשמור על השם העברי, שהוא שם מקום.⁵⁵

55 בעקבות תרגום אונקלוס ניסה גם רס"ג להציע מדי פעם תרגום של שמות המקומות המופיעים בתנ"ך, ובעקבותיו גם השרח; ראה בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 52-53. גם במחזור א המתרגם

המילה סהמא, המתרגמת מנה בשרח, אינה ידועה בלשון הדיבור, ועל כן העדיף ש"מ את מקבילתה קסמה (חלק), המתועדת בדיאלקט.

הפועל וכיעסטה תורגם בשרח וחרתהא ואצל ש"מ כאנת תדאיידהא, ואין צורך להדגיש שהשורש הערבי חר"ז לא הילך בדיאלקט היהודי של פאס, שאליו היה מיועד בראש ובראשונה התרגום. נעיר כמו כן שמבחינת התצורה שמר השרח על בניין העבר וחרתהא כמו בעברית, אך ש"מ העדיף את התצורה של לשון הדיבור כאנת תדאיידהא, המשקפת פעולה מתמשכת; דהיינו לא פעם אחת כיעסה אותה, אלא רגילה הייתה להכעיסה.

הביטוי בעבור הרעימה תורגם בשרח מילולית פסבית תפקעהא. הפועל פקע לא היה בשימוש נפוץ בדיאלקט של קהילת פאס, ולכן בחר לו ש"מ את הביטוי תטללעלא לחרר.

הסיפור המקראי מדגיש שפנינה התנהגה כלפי חנה באותה צורה כל שנה. הביטוי המקראי המציין תופעה זו הוא "וכן תעשה... מדי עלותה". התרגום שנקט השרח, מן וקת טלועהא, צמוד מדי לטקסט המקראי; ובניגוד אליו השתחרר ש"מ מן התצורה העברית ותרגם כל מררא די כאנת תטלע, דהיינו "כל פעם שהייתה עולה [לבית ה']".

לתרגום המילה בליעל ביכר ש"מ את שם התואר דלילא (אביונה) על פני לבאטולי של השרח, שאינו מתועד בדיאלקט.⁵⁶

הפסוק "מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה" ניתרגם בשרח מילולית חדיתי וחרתי תכלמת חתא לדאבא. ואכן, אם אפשר להבין את המילה חרד (כעס) ואת הפועל תכלם (לדבר), המילה חדית משמעה "שיחה". אך בסיפור המקראי הזה מובנה אחר. ש"מ משתחרר מהצמידות לעברית ומפשט את תרגומו: מן כרתת טארקי וחרתי חדרת חתא לדאבא = "מרוב כאבי וכעסי דיברתי עד הנה", תרגום שמתאים להקשר זה.

הפועל יגמל תורגם בשרח חתא יתפטאם. פועל זה קיים בערבית فطم, משמעו זהה לשורש העברי גמ"ל,⁵⁷ ומשקף הוא לשון גבוהה מאוד. שמואל מלכא נקט אפוא את הביטוי יקטעו אתתד (הפסיקו ההנקה), שהיה מובן לכל קורא.⁵⁸

בחר להשאיר את המילה ירושלים כהווייתה, ולא תרגם אותה כמקובל בשרח; ראה תדגי, מחזור, עמ' 119.

56 אבל מצאתי בתרגומי גם את המילה באטולי (baṭuli). בקינה "אלה אזכרה" (על עשרה הרוגי מלכות) ניתרגם "גבה לב בליעל" תטחז [=תתחז] ועלא קלב לבאטולי.

57 ראה דווי, מילון, 2, עמ' 269; קולין, מילון, 6, עמ' 1474-1475.

58 כך גם תרגם בקריאת התורה ליום ראשון של ראש השנה (בראשית כא 8): "ויגדל הילד

כללו של דבר, ש"מ השתחרר כליל מהארכאיזמים שאפיינו את השרח, והציב לו למטרה תרגום קריא יותר, וכך הוא נהג אף בפרקי התנ"ך שהשתלבו בתפילה.

ט. בין תרגום המחזור בערבית יהודית לבין המחזור של שמואל מלכא

השוואת תרגומי קטעי התפילה המובאים בתפילות עם מקביליהם בשרח הובילה אותנו לערוך השוואה נוספת, בין המחזור לערבית יהודית שכבר פרסמנו (להלן מחזור א) ובין תרגומו של ש"מ. ניתחנו את המאפיינים הלשוניים של מחזור זה והגענו למסקנה, שהמתרגם ניסה ככל האפשר להשתמש בלשון הדיאלקט, גם באוצר המילים גם במבנים התחביריים.⁵⁹ מעניין לציין שיש מידה רבה של חפיפה באוצר המילים בין תרגום ש"מ לתרגום מחזור א, אם כי פה ושם קיימות חלופות אחדות. להדגמת דברינו נביא פסקה מתוך העמידה של ראש השנה בליווי תרגום המחזור ותרגום ש"מ.

הנוסח המקורי	תרגום מחזור א	תרגום שמואל מלכא
ובכן תן פחדך	ופדאך לווקת זעל כוופך ⁶⁰ u-fdak l-wəqt z'əl xawf-ək	ועלא דאכסי עטי כוופך u-la dak-si 'ṭi xawf-ək
וייראוך כל המעשים	ויכאפו מנך זמיע לעמאייל wi-xaf-u mənn-ək zmi' l-'mayl	ויכוופו מנך לעמאייל כאמלין wi-xuf-u mənn-ək l-'mayl kamlin
וישתחוו לפניך כל הברואים	ויבאייעו קדאמך זמיע לכלאיין wi-ibay'u qəddam-ək zmi' l-xlayk	ויבאייעו קדאמך למכלוקין כאמלין wi-ibay'-u qəddam-ək l-məxlukin kamlin
ויעשו כולם אגודה אחת	וויתעמלו כלהום רבאעא וחדא wi-itt'ml-u kəll-hum ṛba'a uḥda	וויעמלו כלהום זמאעא אוחדא wi-i'əml-u kəll-hum zma'a uḥda

⁵⁹ ויִגְמַל – וכבר לולד וקטעולו אתנד (u-kbər l-wəld u-qəṭ'u-lu t-təd); "ביום הַגְּמַל את יצחק" – פנהאר די קטעו אתנד ליצחק (f-n-nhaṛ di qəṭ'u t-təd l-yiṣḥaq).

⁵⁹ ראה תדגי, מחזור, עמ' 112–114.

⁶⁰ על התרגום של ובכן – ופדאך אל ווקת ראה שם, עמ' 126 והערה 74. ש"מ מקרב את תרגומו ללשון הדיבור ומתרגם ועלא דאכסי, שמובנו "ועל כן".

הנוסח המקורי	תרגום מחזור א	תרגום שמואל מלכא
לעשות רצונך בלבב ליעמל כאטרך בקלב כאמל ש'לם	ליעמל כאטרך בקלב כאמל li-i'ǝmæl xaṭr-ək b-qəlb kaməl	באס יעמלו גרצ'ך בקלב כאמל bas i-ǝml-u ġərd-ək b-qəlb kaməl
ושמך נורא על כל מה שבראת	ווישמך מוכיף עלא כל מא כלקת wi-ism-ək muxif ʿla kəll ma xləq-t	וויסמך יכופו מננו כל מא כלקת כאמל wi-ismək ixuf-u mənnn-u kəll ma xləq-t kaməl

אף ששני התרגומים מנוסחים בלשון מדוברת, אי אפשר להתעלם מהעובדה שהתרגום הראשון מהול בכמה מילים או צורות דקדוקיות קלסיות יותר. דרך משל, המילית זמיע (כל) שייכת ללשון השרח.⁶¹ בלשון המדוברת מעדיפים עליה כל. התצורה ליעמל (לעשות) שאובה מתרגום השרח ואינה מקובלת בלשון הדיבור. ארכאיזמים מסוג זה אינם נמצאים בנוסחו של ש"מ, ולכן יש לומר שתרגומו – לפחות בפסקה זו – מגופה מכל השפעה של לשון מוגבהת האופיינית לשרחים, ופרט למקרים יחידים רובו המכריע של התרגום מורכב ממילים דיאלקטיות ומתצורות של הערבית היהודית המדוברת של המאה העשרים.

י. המרכיב העברי

כבר העירו חוקרים, שגם בתרגומים של טקסטים מסורתיים לערבית יהודית משוקעות מילים עבריות.⁶² אמנם ניכר הבדל בין תרגומי התנ"ך לטקסטים שמחוצה לו. במקרה הראשון המילים העבריות מעטות מאוד, ורובן ככולן הן שמות של אנשים, ארצות או מתחומי ההלכה. לעומת זאת בטקסטים שמחוץ לתרגומי ספרי התנ"ך הן שכיחות יותר ומקיפות תחומים רחבים יותר.⁶³ נראה שמחבריהם ראו עצמם ככולים פחות למסורת התרגום, ולכן כללו בתרגומיהם מילים עבריות המשקפות את לשון הדיבור. אך גם במקרה זה מוצאו של המילון קשור בעיקר לתחומי הדת והפולחן.

העיון בתרגומי ש"מ מראה שגם הוא לא נמנע משימוש במילים עבריות, ובפרט כשהרגיש צורך פדגוגי, כגון הקלת הבנת התרגום. מילים כגון קרבן, וצורת הרבים

61 ראה בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 62; תדגי, מחזור, עמ' 111–112.

62 ראה אבישור, תרגומים, עמ' 49.

63 על השקעת המילים העבריות בשרח של מרוקו ראה בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 173–197.

קרבת, משיח, רבי (רב), ספר / ספר תורה, היכל, כוהנים, שופר, ישיבה, ירושלים נשאר כהווייתו.⁶⁴ גם המילה גלגלים לא ניתרגמה. כך בקדושה לר' יהודה הלוי לתפילת מוסף של יום כיפור אנו קוראים ליסם דללאה די נדכר על לגלגלים ויתכרכבו כנגד "השם הנזכר על הגלגלים והתגלגלו". באותו הקשר נציין את המילים כרובים, תהום ועניים, שנשארו כהווייתן.

וכן המילה חול – וכא־פסק לכסווא דלחול = "ומוריד את בגדיו של חול" ("סדר העבודה"; מוסף של יום כיפור). יש להדגיש שגם בערבית יהודית משתמשים במילה זו, ואין לה חלופה ערבית.

יושם נא לב שהפסוק "על ערבים בתוכה תלינו כינורותינו" (תהלים קלז 2; ערבית ליל תשעה באב) תורגם על לעראבא (l-ʿaraba) די פוסטהא עללקנא אלכיתראת דיאלנא. וכמו שהערנו למעלה לגבי המילה חול, אין למילה ערבה חלופה בדיאלקט. המרכיב העברי רחב יותר, ואינו מתמקד בתחום השמות. הרי ש"מ לא היסט להשתמש בפעלים עבריים או בפעלים הגזורים משמות עבריים שהיו מנת חלקם של הדוברים. פסוק כגון "שבעים בלחם נשכרו ורעבים חזלו" (שמואל א ב 5; הפטרת יום ראשון של ראש השנה) ניתרגם באופן חופשי ובשני פעלים עבריים די סבעאנין בטעאם תענאו ותכראו, ודי זענין תעששו (u-di zifʿanin tʿəssʃu), שמשמעו "השבעים במזון התענו ונשכרו והרעבים התעששו". הפעלים תענא ותעששו (=העני, העשיר) שכיחים בלשונם של יהודי מרוקן. דוגמה נוספת: הוודי של ר' נסים (שחרית של יום כיפור) מסתיים במשפט "בושתי וגם נכלמתי כגנב הנמצא במחותרת", ומתרגם ש"מ: חסמת ותבזזית (u-tbəzzit) פחאל סארק די כא־יתצאב פננקאב. הפועל נכלמתי תורגם תבזזית, שמקורו עברי (בז"י) ונטייתו שכיחה בעיקר בבניינים פֻעַל ו-תִּפְעַל. בכל קהילות צפון אפריקה.⁶⁵

דברי סיכום

בסקירה זו ניסינו לחשוף את הקווים המאפיינים תרגום לתפילות השנה מעשה ידיו של תלמיד חכם, משכיל וסופר פורה, שהיה עד כה בלתי ידוע מפני שלא זכה

64 למותר להעיר שהמתרגם החליט להשאיר את השם ירושלים ולא לנקוט את התרגום מדינת סלאם (mdint s-slam) המופיע אצל רס"ג, בשרח ובהגדה של פסח. גם במחזור שפרסמנו שמר המחבר על המילה ירושלים כדי לקרב את תרגומו ללשון הדיבור; ראה תדגי, מחזור, עמ' 119.

65 על השימוש במילה ביזיון ראה בר־אשר, מוליצי"א, עמ' 162, 164.

להוציא לאור את חיבוריו. התהליכים שתיארנו משקפים היטב את דאגותיו הפדגוגיות של שמואל מלכא; הוא ניסה לקרב את תרגומו ללשון הדיבור לאפשר לציבור הרחב להבין את הנקרא. בולטת אצלו במיוחד נטייה להתרחק מחיקוי שיטת התרגום הקפדנית הנהוגה בשרח, שאליה התנגד כנראה. כך הוא נטש את שיטת התרגום העוקב באופן שיטתי אחרי התחביר העברי, והרשה לעצמו לשנות את סדר המילים ולהתאים את תחבירו ללשון הערבית. הוא גם לא נמנע מלתרגם שתי מילים עבריות הקרובות במובןן באותה מילה ערבית, וכנגד זה בחר, לפי ההקשר, להשתמש בחלופות ערביות לאותה מילה עברית. כל אימת שהיה ספק בהבנת התרגום שהציע הוא הוסיף ביאורים בסוגריים, ולפי הצורך גם ביסס את תרגומו על אונקלוס, על מפרשים אחרים או על הדרש. הוא השקיע מאמצים וטרח לתרגם מחדש, בלשון הדיבור, את חלקי המקרא שהשתקעו בתפילות, ולא שאלם כמקובל ממסורת השרח. אפיון נוסף של תרגומו הוא השתלבותם של שקיעים עבריים המשותפים לאלה שחדרו ללשון הדיבור. כללו של דבר, בחיבורו של ש"מ מתגלות סדירות רבה ונטייה לשימוש ביסודות דיאלקטיים, הן באוצר המילים הן בדקדוק הן בתחביר.

עבודתו של מלכא מרימה תרומה ניכרת לתולדות הספרות המסורתית במערב, לתולדות התרגומים ללשונות היהודים ולתולדות הלשון המדוברת של יהודי מרוקו. בתור חוקר שהתענין במילונאות, בהשוואה לשונית ובתרגומי טקסטים מעברית לערבית שמואל מלכא ממשיך במסורת עתיקת יומין שאפיינה את קהילת פאס וחכמיה מאז המאה התשיעית כאחד המרכזים לחקר הדקדוק העברי והפילולוגיה.⁶⁶ המילון ההשוואתי שערך בין שש לשונות אינו נמנע לעת עתה, אך תרגומיו, שעד היום שכבו למעצבה, ושחלק מהם ניתחנו כדי להראות את יפעתם וזוהרם, כוללים אוצר בלום של מילים ושל דקדוק, המהווים בסיס חשוב לבחינת הערבית היהודית של המערב בכלל ושל יהודי פאס בפרט.

נספח

להדגמת אופי תרגומו של שמואל מלכא ראיתי לנכון להביא כנספח לסקירה זו שני קטעים: (א) תרגום ההפטרה של יום ראשון לראש השנה (שמואל א א 1 – ב 10). (ב) בקשה "ה' נגדך כל תאותי" למשורר ר' יהודה הלוי (שחרית של יום כיפור).

66 על מקומה של פאס כמרכז לחקר הדקדוק העברי בימי הביניים ראה ממן, פאס.

א. הפטרה דנהאר לוולי די ראס אסנא [שמואל א א 1 – ב 10]

פרק א

1. ויהי איש אחד מן הרמתים: וכאן ראזל וואחד מן הרמתים צופים מן זבל אפרים וויסמו אלקנה בן ירוחם בן אליהוא בן תחו בן צוף אפרתי.
2. ולילו זוו דנסא יסם אוחדא חנה וויסם תאנייא פנינה וכאן לפנינה ולולאד ולחנה מא ענדהאס לולאד.
3. וכאן יטלע אראזל האדאך מן בלאדו מן עאם אל עאם באס יבאייע ובאס ידבח קרבן קדדאם אללאה כביר למחאל פשילה ותממא זוו די אולאד עלי חפני ופנחס כהנים קדדאם אללאה.
4. וכאן פי וואחד אנהאר ודבח קרבן אלקנה ועטא לפנינא⁶⁷ מראתו ולולאדהא ולבנאתהא כאמלין תכאבר (קסמאת מן לקורבן).
5. ולחנה יעטי קסמא אוחדא מתנייא לאייך לחנה חב ואללאה סד רחמהא (כאנת עאגרא).
6. וכאנת תדאיידהא⁶⁸ סריכתהא באס תטלעלהא לחור⁶⁹ ובאס תרעעדהא לאייך סד אללאה עלא רחמהא.
7. והאיידאך כאן יעמל כל עאם ועאם כל מררא די כאנת תטלע לדאר אללאה האיידאך תדאייעהא וכאנת תבכי ומא תאכלס.
8. וקאל אילהא אלקנה ראזלהא חנה עלאס כא תבכי ועלא[ס] מא תאכלסי או עלאס יקבאח קלבך האני אנא כירלך מן עסרא דלולאד.
9. וקאמת חנה מנור מא כלת בשילה ומנור מא סרבת ועלי לכהן גאלס על לכרסי על לככד די צאר מקדאס דללאה.
10. והיית מרראת אנפס וצללאת קדדאם אללאה ובכא תבכי.
11. וקנעת קניע וקאלת יא אללאה כביר אלמחחאל אס נתין תכור פלגבן די כאדמך ותפככני ומא תנסאס כאדמך ותעטי לכאדמך זריעא דרזאל ונעטיה קדדאם אללאה טול אייאם חייאתו ולמוס מא יטלעסי עלא ראסו.

67 כנהוג ומקובל בטקסטים המתועתקים בערבית יהודית מודרנית לא הקפידו המחברים על כללי הכתיב. לא נדיר למצוא בטקסט אחד אותה מילה בשני כתיבים שונים. אפיון זה משתקף גם בחיבוריו של שמואל מלכא. בפסוק 2 הוא כותב את השם פנינה בה"א, ובפסוק 4 פנינא באל"ף. על אפיוני התעתיק בערבית יהודית מודרנית ראה תדגי, הכתיב.

68

והשווה בפסוק 7 תדאייעהא ב"צ!

69 צ"ל לחור. תופעה זו של הכפלת האות הראשונה במקום השנייה שכיחה בתרגומו של שמואל מלכא. בפסוק 9 הוא כותב לככד במקום לכדד, בפסוק 13 יתחורכו במקום יתחורכו ובפסוק 5 (פרק ב) תעעסרו במקום תעסרו.

12. וכאן חין כתרת צלא קדדאם אללאה ועלי חאצי פמהא.
13. וחנה הייא כא תהדר פי באלהא גיר צווארבהא כא יתחחרכו וחסהא מא כא ינסמאעסי וחסבהא עלי סכראנא.
14. וקאל אילהא עלי חתא אימתא תסכר זוול סראבך מן עליך.
15. או וואזבת חנה וקאלת לא יא סידי מרא מגבנא פי כאטרעהא אנא וסראב ומאחייא מא סרבת וצללית מן קלבי קדדאם אללאה.
16. מא תחסבס כאדמך פחאל בנת דלילא לאיין מן כתורת טארקי וחררי הדרת חתא לדאבא.
17. או וואזב עלי וקאל סיר בסלאמא ואילהא ישראל יקבל טליבתך די טלבת מן ענדו.
18. וקאלת נזבר⁷⁰ למחננא כאדמך פי ענדך ומסא[ת] למרא לטריקהא וכלת ואוזהא מא בקאס מגבכך כתר.
19. וקאמו בכרי פסבאח ובאייעו קדדאם אללאה ורזעו וזאוו אל צארהום אל הרמתים וערף אלקנה חנה מראתו ותפככרהא אללאה.
20. וכאן פדיך אצארא דלעאם וחבלת חנה או וולדת וולד וסמא יסמו שמואל לאיין מן ענד אללאה טלבתו.
21. וטלע אראזל אלקנה וצארו כאמלא באס ידבח קרבן קדדאם אללאה דביח אל עאם וקניעו.
22. וחנה מא טלעתס לאיין קאלת לראזלהא חתא יקטעו אתחד לצבי ותזיבו ווירא נאוור אללאה וויגלס תממא דימא.
23. וקאל לילהא אלקנה ראזלהא עמלי די מליח ענדך גלסי חתא תקטעלו תתד גיר יתבבת אללאה כלאמו וגלס[ת] למרא ורצעת בנהא חתא די קטעתלו אתחד.
24. וטלעתו מעאהא די כיף רצעתלו בתיראן תלאתא וצאע וואחד דדקיך וגרבא דסראב וזאבתו לצאר מקדאס דלאה לשילה ולוולד באקי זגיר.
15. ודבחו אתור וזאבו צבי לעלי.
16. וקאלת מרגבא יא סידי בחייאת נפסך יא סידי אנא [ל]מרא לוואקפא מעאך הנא באס נצללי קדדאם אללאה.
27. אל צבי האדא צללית ועטא אללאה טלכתי די טלבת מן ענדו.
28. וחתא אנא סללפתו לאללאה טול אייאם די כאן הווא מטלוב לאללאה ובאייעת תממא קדדאם אללאה.

70 צ"ל תזבר ולא מבר!

פרק ב

1. ותתפלל חנה: וצללאת חנה וקאלת פרח קלבי בללאה קווא זהדי בללאה וסאע פממי עלא עדייאני לאיין פרחת במגיתך.
2. מא כאיינס מקדס פחאל אללאה לאיין מא כאיינס מן גירך ומא כאיינס די כא ידרג פחאל אילאהנא.
3. מא תכתרוס תהדרו כלאם אדוני יכרו אצכט מן פמהום לאיין אללאה קווי מול לעקל והווא די צווב לפעאייל.
4. אלקאום דלקוויין מהררס ולעאתרין תחזומו בזהד.
5. די סבעאנין בטעאם תעננאו ותכאראו ודי זיעאנין תעעסרו ומנעו מן אזוע חתא לעאגרא וולדת סבעא וכתירת לולאד מאתולהא.
6. אללאה כא יקתל וויחיי כא יהבבט לקבר וכא יטללע.
7. אללאה כא יזלט וכא יגני כא יחדדר ונית כא יעללי.
8. כא יוקקף מן תראב למסכין מן זבאבל כא יעללי למגבון באס יגלס מעא סאכין וכרסי לוקאר יורתלהום לאיין דללאה הומא אוקאקף לארץ ועמל עליהום אדנייא.
9. רזליה⁷¹ דנאס אלמלאח דייאלו יחצי וצאלמין פצלאם ימותו לאיין בלא זהד מא יתקרוואס אראול.
10. אללאה מכאצמינו ינכסרו עליהום פסמא ירעעד אללאה יסארע טראף לארץ ויעטי לקויווא אל צלאטנו וויעללי חכומת סלטאנו.

ב. בקשה להמשורר רבי יהודה הלוי ז"ל

ה' נגדך כל תאותי

- יא אללאה קדדאמך מצהורא צהותי כלהא ובעדן אידא מא דכרהאס⁷² בצווארבי.
- רצונך: גרדך נטלב גמדא ונתתופא או אימן סאב תזי טלכתי.
- ואפקיד: וננומן לבאקי די רוחי פיידך ונעעס ותלדאד נעאסי.
- ברחקי: חין נבעעד מננך מותי פי חייאתי ואידא נלססך פיך עיסי פמותי.
- אבל: בלחאק מא נערפס באס מא נעמל גרצך ואס תכון עבאדתי וסריעתי.
- דרכיך: טרוקך יא אללאה עללמני ותרד מן סזן זהאלת גלוסי.

71 צ"ל רז'ין ולא רזליה.

72 צ"ל נדכרהאס ולא דכרהאס.

והורני: ועללמני טאל מא מאזאל פייא לקדר באס נצום ומא תרחקס⁷³ צלאתי.

בטרם: קבל מנהאר נכון עלייא לחמל ונהאר יתקל טרפי עלא טרפי.
ואכנס: ונקסר⁷⁴ בזומני ויאכל תונייא לעצמי וויעייאו מא ירפדוניס.
ואסע: ונרחל למודע די רחלוו זודדי, ופמודע נזלתהום נולתי.
בגר: פחאל לגריב די סאכן עלא לארץ וואל[כין] פי ווסטהא יראתתי.
נעורי: אייאם סגרי חתא להנא עמלו לנפסהום, ווימתא חתא אנא נעמל לצארי.

והעולם: ודנייא די עטא פי קלבי, מננעני באס נפתס תאליתי.
ואיכה: וכיף נעבד כאלקי, טאל מא מאזאל אנא עאייס נסזן כאטרי ועבד סהותי.

ואיכה מעלה: וכיף דרזא עאלייא נפתס ולאגדרא תכון דודא כתי.
ואיך ייטב: וכיף יזיאן פנהאר לכיר קלבי ומא נערפס וואס תזיאן תאליתי.
והימים: ולייאם ולייאלי צממאן באס יקדיוו אלחמי חתא ירסא.
ולרוח: ולרריח יסתתו נצצי ולתראב יגגלסו נצצי.

ומה אומר: ואס נקול וכאטרי יתבעני פחאל לעדו מן סגרי חתא נרסא.
ומה לי מזמן: ואס ענדי רבח מן לווקת אידא מאסי גרצך ווידא נתי מאסי גרעתי אס כון יכון גרעתי.

אני ממעשים: אנא מן לעמאייל למלאח מכססט וערייאן, ולכיר דייאלך בוחדו הווא כסותי.

ועוד מה אאריך: ועאווד אס יקדי נטוול לעמר ונטלב, יא אללאה קדאמך מצהורא כאמלא סהותי.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבישור, תרגומים = 'י אבישור, "התרגומים לתנ"ך בערבית יהודית במזרח", בתוך מ' בראשור (עורך), מחקרים בלשונות היהודים, תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-54.

אלקלה, מילון = P. de Alcalá, *Vocabulista aravigo en letra castellana*, Grenade 1505

73 חל שיבוש בתעתיק. יש לקרוא תחקרס ולא תרחקס.

74 כמקובל בערבית יהודית, קו"ף עם נקודה עלית מכוונת להגיית א. ראה תדגי, הכתיב, עמ' 418.

אנקווא, כרם חמר = א' אנקאווא (עורך), ספר כרם חמר ב (תקנות חכמי המערב),
ליורנו 1871.

בירדוגו, כתנות יוסף = י' בירדוגו, כתנות יוסף, קזבלנקה תרצ"ה.
בן נאיים, מלכי רבנן = י' בן נאיים, ספר מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.
בן נאיים, שארית הצאן = י' בן נאיים, שו"ת שארית הצאן: עיונים בהלכה ובמנהג –
שאלות ותשובות בארבע חלקי השו"ע, ההדיר משה עמאר, שני חלקים, לוד
תשס"ה.

בן סימון, התפתחות = D. Bensimon-Donath, *Evolution du judaïsme marocain sous le protectorat français, 1912–1956*, Paris & La Haye
1968

בר-אשר, לשון לימודים = מ' בר-אשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, שלושה
כרכים, ירושלים תשס"ב.

בר-אשר, מוליצ"א = מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה,
ירושלים תשנ"ח.

ברונו ומלכא, גלוסר = L. Brunot & E. Malka, *Glossaire judéo-arabe de Fès*,
Rabat 1940

ברונו ומלכא, טקסטים = L. Brunot & E. Malka, *Textes judéo-arabes de Fès*,
Rabat 1939

גאלאנד זעפרני, הגדה = P. Galand-Pernet & H. Zafrani, "Une version
Judéo-berbère de la Hagada de Pesa", *Comptes rendus du G.L.E.C.S.*,
Paris 1970

דוזי, מילון = H. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2 vols., Paris =
1967

דורון, בן-סוסאן = ד' דורון, תרגום התורה לערבית של יששכר בן-סוסאן המערבי:
עיוני לשון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ם.
הצרפתי, יחס פאס = אי"ש הצרפתי, "אגרת יחס פאס", בתוך ד' עובדיה (עורך),
פאס וחכמיה, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 87–171.

וילאר, תיטואן = J. B. Vilar, *La Judería de Tetuán (1489–1860) y otros
ensayos*, Murcia 1969

זעפרני, ספרויות = H. Zafrani, *Littératures dialectales et populaires juives en
Occident musulman: L'écrit et l'oral*, Paris 1980

זרקא, מנוחת שלום = ש' זרקא, מנוחת שלום, תרצ"ה–תרצ"ח, ג, מהדורת מכלוף
נג'אר, סוס (תוניסיה).

- N. Leven, *Cinquante ans d'histoire: L'Alliance Israélite Universelle (1860–1910)*, II, Paris 1920
- S. Leibovici, *Chronique des Juifs de Tétouan*, Paris = ליבוויסי, כרוניקות 1984
- S. Leibovici, "Tétouan, une communauté éclatée", *Les Nouveaux Cahiers* 59 (Hiver 1979/1980), pp. 11–22
- E. Mouillefarine, *Etude historique sur la condition juridique des Juifs au Maroc*, Paris 1941
- E. Malka, *Essai d'ethnographie traditionnelle des mellahs ou croyances*, Rabat 1946
- [הספר הופיע מחדש בפריס תחת הכותרת *Essai de folklore des Israélites du Maroc (rites, cérémonies, coutumes et thérapeutique d'autrefois)*, Paris 1976]
- E. Malka, *Essai sur la condition juridique de la femme juive au Maroc*, Paris 1952
- מלכא, נר המערבי = י' מלכא, נר המערבי, ירושלים תרצ"ה.
- ממן, השרח = א' ממן, "השרח המוגרבי למקרא", פעמים 83 (אביב תש"ס), עמ' 48–56.
- ממן, פאס = א' ממן, "פאס: ערש צמיחתו של מחקר הלשון העברית במגרב", ברית מס' 3, כסלו תשמ"ח, עמ' 14–16.
- P. Marty, "Les institutions israélites au Maroc", *Revue des Etudes Islamiques* 4 (1930), pp. 299–314
- P. Marçais, *Esquisse grammaticale de l'arabe maghrébin*, Paris 1977
- H.-V. Séphiha, *Le Ladino (judéo-espagnole calque): Deutéronome, Version de Constantinople (1547) et de Ferrare (1553)*, Edition, étude linguistique et lexicque, Paris 1973
- פנטון, אמסלם = י' פנטון, "רבי מכלוף אמסלם, אלכימאי ומקובל ממרוקו", פעמים 55 (אביב תשנ"ג), עמ' 92–123.
- F. A. Pennacchietti, "Sul l'origine della particella negativa araba *ma*", *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, v. 17 (n.s.), fasc. 1 (1967), pp. 15–23
- U. Cassuto, "Les traductions judéo-italiennes du Rituel", *Revue des Etudes Juives* 89 (1930), pp. 260–280

- D. Caubet, "Quantification, interrogation, négation: = קוֹפָּה, הסיומת שי = les emplois de la particule *šī* en arabe marocain", *Arabica* 30, 3 (1983), pp. 227–245
- G. S. Colin, *Le dictionnaire COLIN d'Arabe dialectal = קולין, מילון morocain* sous la direction de Zakia Iraqui Sinaceur, vols. I–VIII, Rabat & Paris 1994–1996
- A. Chouraqui, *La condition juridique de l'Israélite = שוראקי, המעמד marocain*, Paris 1950
- S. Chaker & D. Caubet, *La négation en berbère et en = שקר וקוֹפָּה, השלילה arabe maghrébin*, Paris 1996
- שרוטר ושיטרית, הרפורמות = ד' שרוטר וי' שיטרית, "הרפורמות במוסדות היהודיים במרוקו בראשית השלטון הקולוניאלי: השיקולים, הכיוונים והנימוקים (1912–1919)", מקדם ומים ו (תשנ"ה), עמ' 71–103.
- תדגי, בית העלמין = י' תדגי, "בית העלמין היהודי בפאס", מקדם ומים ט (בדפוס).
- J. Tedghi, "Usages de la graphie hébraïque dans la = תדגי, הכתיב transcription des parlers judéo-arabes modernes au Maghreb", in D. Caubet, S. Chaker & J. Sibille (eds.), *Codification des langues de France*, Paris 2002, pp. 415–441
- תדגי, הספר = י' תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים תשנ"ד.
- תדגי, מחזור = י' תדגי, "מחזור בערבית יהודית מערבית", מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 91–160.